ચીનગારી.

કલાકાર પ્રજાની વૃત્તિઓનો ગુલામ નથી, પરંતુ પ્રજા તેના દ્વારા પોતાની રસવૃત્તિને પોષે છે. કલાવિધાયકનું કામ સ્વતંત્ર કલામય પ્રતિમા સર્વ સમક્ષ ખડી કરવાનું છે. પછી. સ્વાગત કે ઉપેક્ષા-- એ તો પ્રજાની રસજ્ઞતા પર અવલંબે છે !

લેખક :
સુંદરલાલ નાથાલાલ જોષી

ચીનગારી

" પરમપ્રેમ પરબ્રહ્મ. "
—ન્હાનાલાલ.

લેખક અને પ્રકાશક
સુંદરલાલ નાથાલાલ જોષી
નડિઆદ.

મૂલ્ય.
૦-૧૨-૦

વિ. સંવત
૧૯૮૪

અનુક્રમ.

મુદ્રકઃ રવિશંકર અંબાશંકર પંડ્યા
મુદ્રણ સ્થાનઃ યુગાન્તર મુદ્રણાલય,
સ્ટેશનરોડ, નડિઆદ

મહત્વની શુદ્ધિ.

પ્રસ્તાવના.

પૃષ્ઠ-પંક્તિ.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૫—૨૧	खल्विमनि	खल्विमानि
૭—૨૩	रमणीयाथप्रातिपादकः	रमणीयार्थप्रतिपादकः
૧૧—૫	नातिसमस्ताथर्शब्दं	नातिसमस्तार्थशब्दं
-૭	માધૂર્યને	માધુર્યને
૧૨—૫	પ્રકટે છે	પ્રકટે છે.
૧૩—૨૩	यावदर्थकयपदत्वरुप-	यावदर्थकपदत्वरुप-
-૨૪	श्रतमात्रा	श्रुतमात्रा
૧૪—૨૧	किंतेन	किं तेन
-૨૩	किंकवेः	किं कवेः
૧૫—૨૨	પ્રાકયટભૂમિ	પ્રાકટ્યભૂમિ
૧૬—૨૧	મનોરથ	મનોરથ.
૧૮—૨૪	કેશવમિશ્ર	કેશવમિશ્ર
૧૯—૨૩	plato	Plato
૨૦—૧૫	ધન્યમનોને	ધન્યમનોના
૨૨—૯	greece	Greece
-૧૯	qnality	quality
-૨૧	langnage	language
૨૩—૮	કાવ્ય"	કાવ્ય."

-૧૦	દોલન નહિ	દોલનઃ નહિ
૨૪---૬	य	ये
૨૫--૧૫	ધ્યાન	ધ્યાન
૨૬--૨૪	insprationn	inspiration
૨૭--૧૦	Perfectly	perfectly
-૧૧	Jealous	jealous
૨૮---૪	થાય છે.	થાય છે.
-૫	स्वरूपे	स्वरूपे
-૧૩	ભક્તિસત્રમાં	ભક્તિસૂત્રમાં
૩૩--૧૧	परांक्रत्वंद	परांक्रत्वंव

ચીનગારી.

૫--૧૨	ારી	તારી
૧૩--૧૦	કોલિકાઓને	કલિકાઓને
૨૧--૧૬	પિશાચિની !	પિશાચિનિ !
૩૨--૧૫	મૂક્તક	મુક્તક
૪૧---૯	સર્વત્ર...ત્રાસ	સર્વત્ર ત્રા...સ
૫૮---૪	અમૃત. કે. નાયક.	મણિભાઈ દ્વિવેદી.
૫૩---૮	મંઝુરે નઝર	મંઝુરે નજર
૬૩--૧૫	દય	હૃદય
૬૬--૧૧	ભાવ સમાધિ	ભાવસમાધિ
૬૭--૧૦	વિશ્વજનની !	વિશ્વજનનિ !
૭૪---૫	સાન્દર્યની	સૌન્દર્યની

રસદોહ

(૧) પુરૂષવિશેષ કે ઈશ્વર.

"પરમ" અને "પામર" વચ્ચેનો ભેદ અજ્ઞાનમૂલક છે. અજ્ઞાનનો હ્રાસ થતાં "પામર" "પરમ" પદને પ્રાપ્ત થાય છે.

[૧] માનવ જીવનમાં કેટલીએ એવી ધન્યક્ષણો આવે છે કે જે સમયે "જીવ" "શિવત્વ" અનુભવે છે, "પરમ" બનેલો "પામર" પરમાત્માની વિશુદ્ધ કક્ષામાં પ્રવેશે છે.

[૨] "પુરૂષ" "પુરૂષવિશેષ" કે "ઇશ્વર" બને છે.

---

[૧] સરખાવો:-" It is these men and women, whose Rajas and Tamas have been absolutely overwhelmed by the excess of the quality of Sattva, who give us a glimpse of what we see, in moments of the most exalted beatitudes, as human perfection. It is this perfected human who slightly reveals what the Vaishnava worships as the Rupa or Form of his Lord"-The Soul of India.

An amoeba can evolve into a Buddha-Swami Vivekanand.

[૨] क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः ॥
પા. યો. સૂ. ૧-૨૪

(૨) ઇશ્વરની શક્તિ.

ઇશ્વરની "સર્જન" એ એક શક્તિ છે.

ઇશિત્વ જ્યારે પુરૂષ-વિશેષમાં પ્રગટ થાય છે, ત્યારે સર્જન તે તેનો વિષય બને છે.

પુરૂષવિશેષનાં સર્જનોમાં વિભૂતિ ઉભરાય છે, ચમત્કાર પ્રકટે છે, ક્ષણે ક્ષણે કોઇ અપ્રમેય સામર્થ્યનું ભાન થાય છે.

(૩) સર્જન.

ઇશિત્વની કક્ષામાં પ્રવેશતા માનવને ભાવસમાધિ થાય છે. કોઇ અદ્વિતીય ભાવથી વ્યાપૃત વૃત્તિઓ સ્થંભે છે, ચિત્ત એકાગ્ર બને છે, બુદ્ધિ ભાવોનાં પ્રતિબિંબો ગ્રહણ કરતી મુગ્ધ થાય છે અને અહંકાર એ અનુભૂત અવ્યક્તને વ્યક્ત કરવા સ્ફુરણામય બને છે.

(૪) કવિતા.

કોઇ ધન્યક્ષણે ઇશિત્વને પ્રાપ્ત કરતો પુરૂષ પરમાનન્દ અનુભવે છે.

[1] ત્યારે "દૃષ્ટાની" સ્વરૂપમાં સ્થિતિ થાય છે.

દૃષ્ટા, દૃશ્ય. અને દૃષ્ટિની એકતાની એ પરમભૂમિકામાં આનંદની સહજ ઊર્મિઓ પ્રકટયાં કરે છે.

જ્ઞાનયોગી આ ઊર્મિઓના અવ્યક્ત સ્વરૂપમાં મસ્ત રહે છે.

[2] રસયોગી, અભિમાનવશાત્. ચૈતન્ય, ચમત્કાર અને

---

[1] तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम् ॥ પા. યો. સૂ. ૧-૩

[2] अक्षरं परमं ब्रह्म सनातनमजं विभुम् । वेदान्तेषु वदन्त्येकं चैतन्यं ज्योतिरीश्वरम् ॥ आनन्दः सहजस्तस्य व्यज्यते

રસમયી તે આનંદોર્મિને વ્યક્ત સ્વરૂપ આપી, વિશ્વને પ્રમત્ત બનાવે છે.

વિશ્વને પ્રમત્ત બનાવનારી, ચેતન્ય, ચમત્કાર અને રસથી જ રચાએલી એ ભુવનમોહિની આનંદોર્મિ તેજ "કવિતા."

(૫) રસ.

ભાવોર્મિ એટલે આનન્દલહરિ-રસછોળ.

૧ "રસ" એજ આનન્દબ્રહ્મનું મૂર્તસ્વરૂપ છે.

આનન્દ એજ બ્રહ્મ છે.

આનન્દમાંજ ભૂતમાત્રની ઉત્પત્તિ છે, તેમાંજ તેની સ્થિતિ છે, જીવન છે, તેમાંજ તેનો લય છે.

રસ, તૃપ્તિ આપે છે, આનન્દ ઉપજાવે છે.

રસપાન કરતો પુરૂપ પરમાનન્દમય બને છે.

૨ રસ તો એજ કે જેનું પાન કરતાં બુદ્ધિમાનો પણ પ્રમત્ત બને. મધુઘેલા ભ્રમરની માફક જ્ઞાનીઓ પણ આનન્દમાં મસ્ત બને.

स कदाचन। व्यक्तिः सा तस्य चैतन्यचमत्काररसाह्वया ॥ आद्य स्तस्य विकारो यः सोऽहंकार इति स्मृतः। ततोऽभिमानस्तत्रेदं समाप्तं भुवनत्रयम्॥ अभिमानाद्रतिः सा च परिपोषमुपेयुषी। व्यभिचार्यादिसामान्याच्छृंगार इति गीयते॥

१ ब्रह्मैवरसः। रसो वै सः। आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्। आनन्दाद्ध्येव खल्विमनिभूतानि जायन्ते। आनन्देन जातानि जीवन्ति। आनन्दं प्रत्यभिसंविशन्ति। रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति। श्रुतेः

२ येन माद्यन्ति धीमन्तो मधुनेव मधुव्रताः। दंडी.

રસ એટલે સારતમ વસ્તુ–વસ્તુમાત્રનો પ્રાણ.

રસ એટલે જીવન.

(૬) કાવ્ય અને અકાવ્ય.

કાવ્યનું જીવન તે રસ.

[૪] રસાત્મક વાક્ય તે કાવ્ય.

કાવ્ય અને અકાવ્ય, એટલે, ચૈતન્ય અને જડ.

ચૈતન્યમાં જીવન સ્ફુરે છે, જડમાં જીવન નથી.

જીવનહીન–ચૈતન્યહીન–પ્રાણહીન–તે અકાવ્ય.

ચૈતન્યના ચમત્કાર વિના રસછોળ છૂટી શકતી નથી–પૂર્ણાનંદ પ્રકટતો નથી.

રસછોળહીન તે અકાવ્ય.

(૭) કાવ્યનો અર્થ.

[૫] આનન્દ એજ કાવ્યનો અંતિમ હેતુ છે.

---

[૪] वाक्यं रसात्मकं काव्यम्। સા. દર્પણ.

[૫] બુદ્ધિના વ્યાપારથી પરિણામે જ્ઞાન થાય છે અને ચિત્તને થાક લાગે છે, પરંતુ ઊર્મિના વ્યાપારથી પરિણામે આનંદ થાય છે અને ઉલ્લાસથી ઉશ્કેરાયેલી સ્થિતિ કાયમ રહે છે. મનન, ચિન્તન, વિમર્શન, પૃથક્કરણ, એ સર્વ બુદ્ધિ-વ્યાપારોની છેલ્લી પરમ સ્થિતિ દૃઢ જ્ઞાનની છે; અન્તરાવેગ, ચિત્તક્ષોભ, ભાવપ્રેરણા, એ સર્વ ઊર્મિવ્યાપારોની છેલ્લી પરમ-સ્થિતિ અખંડ આનન્દની છે. કવિતા આ ઊર્મિવ્યાપારથી ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી તેનો ઉદ્દેશ આ આનન્દપ્રાપ્તિનો હોય છે. (કાવ્યાનંદ: કવિતા અને સાહિત્ય)

જેમાં ક્ષણે ક્ષણે નવીનતા લાગે, ક્ષણે ક્ષણે રસની વૃદ્ધિ થાય, ક્ષણે ક્ષણે અહંનું ભાન ભૂલતા જવાય-તે કાવ્ય.

નવીનતા એ ચમત્કૃતિને પોષે છે, ચમત્કાર રસની વૃદ્ધિ કરે છે, રસ પ્રમત્ત બનાવે છે.

સહૃદયહૃદયને પ્રમત્ત બનાવે તે કાવ્ય.

[1] કાવ્ય તો તેજ કે જે શબ્દથી આલ્હાદજનક અર્થ સૂજાતો હોય.

[2] સહૃદયપુરૂષોને આનન્દ આપે તે કાવ્ય.

(૮) કલા અને કાવ્ય ધન્યક્ષણોનાજ વિષય.

ધન્યક્ષણોમાંજ અસ્તિત્ત્વમાં આવેલાં સર્જનો દિવ્ય હોઇ અમરપદ પ્રાપ્ત કરે છે. પુરૂષ " પુરૂષવિશેષ "પદમાં ચિરકાલ નથી રહેતો. કોઇ ધન્યક્ષણે પરમતાની કક્ષામાં વિહરનારો પુરૂષ બીજીજ ક્ષણે પોતાની સ્વાભાવિક કક્ષામાં પ્રવેશ કરે છે.

આથીજ કલા અને કવિતા કોઇ ધન્યક્ષણોનાજ વિષય છે. યોગીની ધન્યક્ષણો તે સમાધિ: કવિ કે કલાકારની ધન્યક્ષણો તે ભાવસમાધિ.

જ્ઞાનયોગી કે રસયોગીની ધન્યક્ષણો એટલે "તદાકારવૃત્તિ."

(૯) કલા અને કવિતા.

સર્જનનું સ્થૂલરૂપ તે કલા, સૂક્ષ્મરૂપ તે કાવ્ય.

[3] કવિતા એ કલાના વિકાસની પરિસીમા છે. કલા

" કવિ પોતાની કલાના જાદુથી દુઃખમાંથી આનંદનો અર્ક કાઢે છે."—કોલરિજ.

[1] रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यम्–જગન્નાથ. [2] "सहृदयहृदयाल्हादकं काव्यम । [3] कलासीमा काव्यम्–સુભાષિત.

ઇંદ્રિયગમ્ય પ્રતીકો આલેખે છે, કાવ્ય અતીંદ્રિય પ્રદેશોમાં પણ ઉડ્ડયન કરી શકે છે. વસ્તુતઃ[૪] કવિતા પણ એક અંશે કલાજ છે.

પુરુષવિશેષ પોતાનાં સર્જનોદ્વારા કોઇ સમર્થ કલા-વિધાયક સ્વરૂપે વિરાજે છે કે મહાકવિરૂપે પ્રકાશે છે.

(૧૦) વિશ્વકર્મા, બ્રહ્મા અને સરસ્વતી.

કાવ્યનો આત્મા રસ છેઃ કોઇ કહે ધ્વનિ છે.

કલાનો આત્મા ભાવ છેઃ કોઇ કહે રૂપરેખા છે.

કાવ્ય તેમજ કલા મનોગમ્ય કે ઇંદ્રિયગમ્ય વિભાવનાનાં પ્રતીક છે.

કલા એ **અનંતનું** વ્યક્ત સ્વરૂપ છે, કાવ્ય અવ્યક્તરૂપે વિરાજે છે.

વિશ્વકર્મા એ કલાના આચાર્ય છે, **બ્રહ્મા** એ કાવ્યના આદિવિધાતા છે.

સંગીતનાં અધિષ્ઠાત્રી વીણાપ્રિયદેવી **સરસ્વતી** બ્રહ્માનાં પુત્રી છે.

મંત્રદ્દષ્ટા—રહસ્યદ્દષ્ટાને મન વિશ્વકર્મા અને વિધાતા—સ્ત્રષ્ટામાં ભિન્નતા નથી.

---

[૪] With regard to the relations of Poetry to Painting and Sculpture, however it seems necessary to glance for a moment at the saying of Simonedes as recorded by Plutarch, that Poetry is a speaking Picture and Painting is mute Poetry. T. W.

(૧૧ પ્રથમ પ્રાણ કે પ્રથમ દેહ?

કાવ્યદેહ અને કલાદેહ બન્નેયની રચનામાં એક મહત્વનો ફરક છે.

રસની પાછળ કાવ્યદેહની જમાવટ થાય છે—રસની વૃત્તિ પ્રમાણે રસદેહ વિરચાય છે. પછી રસદેહ ગદ્ય હોય કે પદ્ય હોય.

રસની જમાવટ છંદો દેહમાંજ થાય એ તો માત્ર ભ્રમણા છે

રસની સ્વયંસ્ફુરણાથી જેવો દેહ બંધાય તેજ શિષ્ટ કાવ્ય-દેહ, તેજ શાસ્ત્રીય કાવ્યરીતિ.

કલાને પ્રથમ દેહ રચવો પડે છે, રેખાચિત્રના ચોકઠામાં ભાવ પછી ભરવા પડે છે

કાવ્યમાં રસભાવની પ્રથમ સ્થિતિ હોય છે, દેહરચના રસભાવની ઊર્મિ ઉપર અવલંબે છે. રસદેહ રસપ્રવાહનાં આંદોલનોને આભારી છે.

પ્રથમ પ્રાણ કે પ્રથમ દેહ ?

કલાને અંગે પ્રથમ દેહરચના અને પછી પ્રાણપ્રેરણા. કાવ્યને અંગે પ્રથમ રસપ્રાણ અને પછીજ રસદેહ. રસદેહ-કાવ્યદેહ રસપ્રાણના પ્રતીકરૂપેજ બંધાય

(૧૨) રસદેહ.

ગદ્ય, પદ્ય અને મિશ્ર એ ત્રણ રસદેહ કે કાવ્યદેહ.

એ ત્રણેય રીતિમાંથી ઇષ્ટરીતિમાં રસપ્રાણ સ્ફુરે. રસ-વૃત્તિની અનુકૂળતા પ્રમાણે ત્રણેયમાંથી ગમે તે પ્રકારનો રસ-દેહ બંધાય.

રસહીન કાવ્યદેહ એટલે પંખી વિનાનું પંજર, પ્રાણ વિનાનું ખોળીયું. રસરૂપી ચુંબકની આસપાસ અનુકૂળ રીતિનાં પરમાણુઓ આકર્ષાઇ ઇષ્ટદેહ સૃજે. પછી દેહસૃજન ગદ્ય, પદ્ય કે મિશ્રમાંય પરિણામે. આ સૃજન તે કવિના હાથની વસ્તુ નથી. રસવૃત્તિની સ્વયંભૂ ઊર્મિઓ ઉપરજ રસદેહનું બંધારણ અવલંબે છે.

માટેજ "રસાત્મક વાકય તે કાવ્ય" એ પ્રમાણ સાર્થક છે.

(૧૩) કાવ્યગુણ.

[1] કાવ્યપ્રકાશકાર મમ્મટ, સાહિત્યદર્પણકાર વિશ્વનાથ, રસગંગાધરકાર જગન્નાથ અને કાવ્યાદર્શકાર દંડી વગેરે સંસ્કૃત સાહિત્યાચાર્યો કાવ્યના મુખ્ય ત્રણ ગુણ દર્શાવે છે. વામનના મતે દશ ગુણો છે. સરસ્વતિકંઠાભરણના કર્તા ચોવીશ ગુણ વર્ણવે છે. છતાં, માધુર્ય, ઓજસ્ અને પ્રસાદ એમ કાવ્યના ત્રણ મુખ્ય ગુણો છે.

૧૩ "માધુર્ય."

[2] વિશ્વનાથના મતે "ચિત્તને દ્રવીભૂત કરે તેવો આનંદ માધુર્ય કહેવાય છે." મધુઘેલા ભમરાની માફક બુદ્ધિમાનો પણ જેથી ઘેલા બને તે માધુર્ય" એમ કવિવર દંડીનું મંતવ્ય છે. [3]મમ્મટનો અભિપ્રાય વિશ્વનાથને મળતો છે. ભામહના મતે 'સરલ અને સાંભળવા યોગ્ય તે મધુર છે."

---

[1] माधुर्योजःप्रसादाख्यास्त्रयोगुणा न पुनर्दश । का–प्र० । गुणामाधुर्यमोजोऽथ प्रसाद इति ते त्रिधा । सा– द० ।

[2] चित्तद्रवीभावमयो ल्हादो माधुर्यमुच्यते । सा—द० ।

[3] मधुरं रसवद् वाचि वस्तुन्यपि रसस्थितिः । येन माद्यन्ति

એમાં શ્રવ્યત્વને માધુર્યનું લક્ષણ માનેલું છે. સામાન્ય રીતે મમ્મટ, વિશ્વનાથ અને દંડીની વ્યાખ્યા સ્વીકારાય છે. ભામહનું લક્ષણ દોષયુક્ત હોવાથી સ્વીકૃત નથી.[૪]

કાવ્યપ્રકાશની બાલબોધિની ટીકાકાર ભટ્ટ વામન કહે છે કે ભામહ માધુર્યના લક્ષણમાં श्रव्यं नातिसमस्तार्थशब्दं એમ કહે છે અને લક્ષણસૂત્રમાંજ અતિસમાસ વાપરી માધુર્યને દૂષિત કરે છે! વામનાચાર્યે ભામહની આ રીતે મશ્કરી કરી છે.

[૧]કાવ્યપ્રકાશકાર મમ્મટ માધુર્યને હૃદયદ્રાવક માને છે. માધુર્યનું લક્ષણ બાંધતાં તે કહે છે કે, "જે આલ્હાદ ઉપજાવે અને શૃંગાર, કરુણ, વિપ્રલંભ તથા શાન્તરસમાં અનુક્રમે વધારેને વધારે હૃદયદ્રાવક બને તે માધુર્ય" કહેવાય.

૧૩ " ઓજસ્."

[૨]ઓજસ્ એ કાવ્યનો બીજો ગુણ છે.

સૂર્યના સંયોગથી જેમ સૂર્યકાન્તમાં જ્વલનશક્તિ આવે છે, તેમ ઓજસ્ ગુણથી કાવ્યમાં સહૃદયહૃદયને પ્રજ્વલિત કરવાનું સામર્થ્ય આવે છે. સહૃદયહૃદયમાં જ્વાલા પ્રકટાવવાનું આ સામર્થ્ય તે " ઓજસ્. "

धीमन्तो मधुनेव मधुव्रताः ॥ काव्यादर्शं ॥ [४] श्रव्यं नातिसमस्तार्थशब्दं मधुरमिष्यते–इति यत् भामहलक्षणं तदुपेक्षितम्–इति सारबोधिन्यामुक्तम् । श्रव्यं नातिसमस्तार्थशब्दं मधुरमिष्यते–इति शब्दवृत्ति माधुर्यं दूषयति–इति बालबोधिन्यामुक्तम् ।

[१] आल्हादकं माधुर्यं शृंगारे द्रुतिकारणं । करुणे विप्रलम्भे तच्छान्ते चातिशयान्वितम् । का–प्र०   [२] दीप्तिस्वरूपा या मनसो विस्तृति र्ज्वलितमिव । तथा च यद्ग्राज्ज्वालितमिव मनो जायते तदोज इत्यर्थः—इति प्रदीपः ।

ઓજસ્ ગુણના પ્રતાપે માનવહૃદયમાં ઉષ્મા અને આવેશ ઉભરાય છે, ભાવો ભભૂકી ઉઠે છે–ચિત્ત ચેતી ઉઠે છે. ઓજોમય કાવ્ય સાંભળતાંજ જીવ તલપાપડ થાય છે, પ્રતિ-પળ બળવત્તર થતા ભાવોની ઊર્મિઓ ઉભરાય છે–હૃદયમાં કોઈ ઉત્કટ ભાવના સંજ્વલનથી એકાએક જ્વાળા પ્રકટે છે કોઇ ઓજસ્વી વીરરસપૂર્ણ કાવ્ય સાંભળતાંજ મ્યાનમાંથી તલવાર ખેંચી રસમત્ત બનેલો યોદ્ધા એકાએક ખડો થઇ જાય છે. કવિ ચંદ સમા કોઇ ચારણની બિરદાવલી સાંભળતાં સેંકડો "રજપૂતો રણઘેલા" બનતા–સેંકડો વીરો "કેસરીઆં" કરતા, સેંકડો વીરાંગનાઓ સતીઓ થતી. રો...મે...રો...મ સ્વદેશપ્રેમની જ્વાળાઓ સળગાવી મૂકતી, નખથી......તે શિખા સુધી વીરરસ ભભૂકાવતી—રાજકવિઓની ઓજસ્વિની કાવ્યછટાથી ભારતીય સાહિત્ય ક્યાં અજાણ્યું છે ? દીપ્તત્વ જ્વલન–ઉત્કટ ભાવોનો ભભૂકો–એ ઓજસ્ ગુણનો હેતુ છે.

મમ્મટ કહે છે કે, "દીપ્તિ–ઉત્કટ ભાવોનો હૈયામાં ભભૂકો જે વડે પ્રકટે તે ઓજસ્ગુણ. વીરરસ, બીભત્સરસ અને રૌદ્ર-રસમાં તે અનુક્રમે અધિકતાથી રહે છે." [3] સાહિત્યદર્પણ-કાર વિશ્વનાથ પણ મમ્મટના મતનેજ અનુસરે છે. [4]

કવિ દંડીના કથન પ્રમાણે ઓજસ્વી ગદ્ય અને પદ્ય માટે બહુ સમાસવાળી ભાષા વાપરવી જોઇએ. " બહુ સમાસવાળું

---

[3] दीप्त्यात्मविस्तृतेर्हेतुरोजो वीररसस्थितिः । बीभत्स-रौद्ररसयोस्तस्याधिक्यं क्रमेण च ॥ का प्र० ॥

[4] ओजश्चित्तस्य विस्ताररूपं दीप्तत्वमुच्यते । वीरबीभ-त्सरौद्रेषु क्रमेणाधिक्यमस्यतु ॥ सा–द०

તે ઓજસ્વી કહેવાય. ઓજસ્ એ ગદ્યનું જીવન છે." [૫]

કવિ દંડીનો આ મત બહુસમાસશીલ ગીર્વાણ વાણીને અનુકૂળ હશે. ગુર્જરીગિરામાં બહુ સમાસને અવકાશ નથી. છતાં ગુજરાતી વાઙ્મયમાં પ્રાણમય-સત્વશાળી ગદ્ય કે પદ્ય ક્યાં નથી લખાતાં ?

દીપ્તિને માટે, ઓજસ્વિતા કાજે, ધારામય-ઘોષમય-વેગવતી-પ્રાણભરી શૈલી ક્યાં નથી ગ્રહણ થતી ? અવિચ્છિન્ન વાગ્ધારાથી-અસ્ખલિત ભાષાપ્રવાહથી-સહૃદયહૃદયોમાં જ્વલન ક્યાં નથી પ્રકટતું ? ભાષાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે તેને રમાડી જાણતા ગુર્જર-વાઙ્મયદ્વારાએ સમાસોના બહુ ઉપયોગ સિવાય સહૃદયહૃદયમાં ભાવોનો ઉત્કટ ભભૂકો ક્યાં નથી જામતો ?

જ્યાં જ્યાં ભાષામાં નિર્બળતા-શૈથિલ્ય છે, ત્યાં ત્યાં ઓજસ્ નથી. [૧] જ્યાં જ્યાં ઓજસ્ છે, ત્યાં ત્યાં ઊષ્માભરી ભભૂકતી-પ્રાણમયી શૈલી છે

ક. ૩૧ <u>"પ્રસાદ "</u> પ્રસાદ, એ કાવ્યનો ત્રીજો ગુણ છે.

[૨] પદોના અર્થવૈમલ્યને રસગંગાધરકાર પ્રસાદ કહે છે.

રસગંગાધરકાર જગન્નાથ કહે છે કે, " સાંભળતાંજ વાકયનો અર્થ હથેળીમાંના બોરની માફક સ્પષ્ટ સમજાઇ જાય તેનું નામ પ્રસાદ. " [૩]

---

[૫] ओजः समासभूयस्त्वमेतद्गद्यस्य जीवितम् । पद्येऽप्यदक्षिणात्यानामिदमेकं परायणम् ॥ काव्यादर्शे ॥

[१] दीप्तिरूपा (ज्वलद्रूपा) चित्तस्य विस्तृत्तिरोजः ॥ કાવ્યપ્રકાશની ટીકા. [२] यावदर्थकयपदत्वरुपमर्थवैमल्यं प्रसादः । રસગંગાધર [३] श्रुतमात्रा वाक्यार्थं करतलबदरमिव निवेदयंति घटना

સાહિત્યદર્પણકાર વિશ્વનાથના મતે "સુકાં લાકડામાં જેમ અગ્નિ પ્રસરી રહે છે તેમ સર્વ રસો અને સર્વ રચનાઓ દ્વારા ચિત્તમાં પ્રસરી રહે તે પ્રસાદ ગુણ કહેવાય."[૪] મમ્મટ પણ કહે છે કે, "સર્વ રસો અને રચનાઓમાં શબ્દ સાંભળતાંજ અર્થની પ્રતીતિ થાય તેવા ગુણને પ્રસાદ કહેવાય."[૫] કવિવર દંડી પણ સર્વની માફક "પ્રસિદ્ધાર્થકત્વને" પ્રસાદ માને છે. દંડીના મતે "પ્રસિદ્ધાર્થવાળું—એકદમ સમજાય તેવું-વચન તે પ્રસાદવાળું-પ્રાસાદિક-કહેવાય."[૬]

(૧૪ કાવ્યનો અંતિમ હેતુ.

કાવ્યનો અંતિમ હેતુ આનંદદ્વારા સુખપ્રાપ્તિ કરાવવાનો છે. કેશવમિશ્રના મતે કાવ્ય એ વિશિષ્ટ સુખનું સાધન છે.[૭]

[૮] "જે કાવ્યના મંથનથી સમુદ્રમંથનની જેમ રસરૂપી અમૃતની લહરિઓ ન ઉભરાતી હોય તે કાવ્યથી શું?" [૯] "તે કવિના કાવ્યથી કે તે ધનુર્ધારીના બાણથી શું કે જે સ્હામાના

प्रसादस्य । र–गं० [४] चित्तं व्याप्नोति यः क्षिप्रं शुष्केन्धनमिवानलः । स प्रसादः समस्तेषु रसेषु रचनासु च । सा–द०

[५] श्रुतिमात्रेण शब्दात्तु येनार्थप्रत्ययोभवेत् । साधारणः समग्राणां स प्रसादो गुणो मतः का–प्र० ॥

[६] प्रसादवत् प्रसिद्धार्थ...प्रतीतिसुभगंवचः ॥ કાવ્યાદર્શ.

[૭] रसालंकारयुक्तं सुखविशेषसाधनं वा काव्यम्–કેશવમિશ્ર

[૮] किंतेन किल काव्येन मृद्यमानस्य यस्य ताः। उदधेरिवनायान्ति रसामृतपरंपराः । જયમાધવ.

[९] किंकवेस्तस्य काव्येन किं काण्डेन धनुष्मतः । परस्यहृदये लग्नं न घूर्णयति यच्छिरः ॥

હૃદયમાં સોંસરૂં પેસી માથાને ન ધુણાવે ?"

અર્થાત્ સહૃદયહૃદયોને આનંદ ઉપજાવે-સુખ પમાડે તેજ કાવ્ય.

(૧૫) કૃત્રિમ અને નૈસર્ગિક.

ધસમસતી–વેગવતી સરિતાઓ, માનવોએ તૈયાર કરેલા માર્ગમાં નથી વહેતી. એમના વહનમાર્ગ તો જુદાજ હોય છે–હંમેશ સ્વયંનિર્મિત હોય છે. સરિતા જ્યાંથી વહે ત્યાંજ તેનું પાત્ર તૈયાર થાય. રસસરિતા પણ જે રીતિએ વહે તેજ રીતિથી રસદેહ પ્રકટી નીકળે.

જે માર્ગે કાવ્યનિર્ઝરી વહે તેજ માર્ગ તેનું પાત્ર–તેજ તેનો કાવ્યદેહ. સ્વયંનિર્મિત માર્ગે વહેવામાંજ કાવ્ય-નિર્ઝરીનું પ્રાકૃતિક સૌન્દર્ય ખીલી ઉઠે. બાકી માનવોએ તૈયાર કરેલી નહેરોનાં નિસ્તેજ વહેણ કોણે નથી નિહાળ્યાં ?

નહેરો અને નદીઓમાંથી અધિક સુન્દર કોણ ? કૃત્રિમ નહેરો કે નૈસર્ગિક સરિતાઓ ?

નિસર્ગભિન્ન તે નકલ, નૈસર્ગિક તે અસલ. અસલ નકલના ભેદ તો રસદૃષ્ટિ સહેજે સમજે. રસસ્રષ્ટા કવિ વિના કાવ્યના નિયામકો કોણ ?

(૧૬) કાવ્ય ગદ્યમાં કે પદ્યમાં ?

શાન્તસરિતા અને લહેરાં લેતી સરિતાનાં સૌન્દર્ય નિહાળ્યાં છે ? શાન્ત સરિતામાં ગાંભીર્ય હશે, ઉંડાણ હશે, નિર્મળતા હશે પણ રસછોળ નહિ હોય !

રસાત્મક ગદ્ય લહેરાં લેતી સરિતાની માફક રસછોળમાં રેલે છે. શાન્તસરિતા સમાન સાદું ગદ્ય મનોહર છતાં રસછોળમય નથી.

જ્યાં રસલહરિનો અભાવ ત્યાં કાવ્યત્વનો અભાવ.

રસાત્મક ગદ્ય કાવ્યજ છે.

(૧૭) દોલન અને રસોર્મિ.

ભાવોર્મિ એટલે રસછોળ-રસલહરિ. સ્ફુરણા એટલે સ્પંદન. સ્ફુરણા એ ભાવોર્મિની જનેતા છે.

ભાવોર્મિનું સાતત્ય—ઊર્મિના આંતરભાવનું સ્થાયીપણું—તે રસ.

સ્થાયીભાવનું રેલાવું તે રસોર્મિ. રસોર્મિમાં ગતિ ધ્વનિત છે. તેમાં કોઇ અનિર્વચનીય દોલન હોય છે, કોઇ અદૃશ્ય સંચલન હોય છે, કોઇ લલિત સરણિ હોય છે.

એ દોલન, એ સંચલન, એ સરણિના અવ્યક્ત સ્વરૂપને જાળવીનેજ જો રસકાવ્યને વાંચવામાં આવે તોજ તેની ખરી ખૂબી ખીલી ઉઠે છે. (જુઓ જ્વાળા મુક્તક ૧૨ મું.) રસકાવ્યમાં રેલાતી ઊર્મિઓમાં ભાવને અનુસરી દોલનની ગતિ બદલાયાં કરે છે.

(૧૮) ગદ્યકાવ્ય : રસકાવ્ય.

ગદ્યકાવ્યની શૈલી નિર્બન્ધ નથી-સ્વચ્છંદ નથી. દૂધમાં જેમ ઘૃત છે તેમ રસકાવ્યમાં દોલન રહે છે. રસ અને દોલનને છૂટાં ન પાડી શકાય.

ભાવ એટલે ઊર્મિઓનું રહસ્ય—ઊર્મિઓમાં રહેલો અપ્રકટ મનોરથ ભાવનું જેટલે અંશે ઉદ્દીપન તેટલે અંશે ઊર્મિઓની ગતિ અને દોલનની પ્રકટ સ્થિતિ.

(૧૯ વૈદિકછંદો અને ગદ્યકાવ્યો.

વૈદિકછંદો લૌકિક છંદપદ્ધતિથી નથી ગવાતા. તેમની

ગેયતા સ્વરનાં આંદોલન ઉપર અવલંબે છે. ઉદાત્ત, અનુદાત્ત અને સ્વરિતઃ એ ત્રણ સ્વરની આરોહ, અવરોહ અને સમ-સ્થિતિનું નિયમન કરી સ્વરભાર દોલનને નિયમિત બનાવે છે. આંદોલનના નિયમન માટે સ્વરભાર વેદોમાં જરૂરી માન્યો છે.

ગદ્યકાવ્યોમાં પણ દોલનનું નિયમન સ્વરભારપર અવ-લંબે છે. વેદોમાંએ ગદ્યકાવ્યો કયાં નથી ?

(૨૦) ગેયતા કે દોલન ? સંગીતશાસ્ત્ર અને કાવ્યશાસ્ત્ર.

સંગીતશાસ્ત્ર સાથે કાવ્યશાસ્ત્ર સરખાવો. કાવ્યશાસ્ત્ર રસપ્રધાન છે, સંગીતશાસ્ત્ર ગેયતાપ્રધાન છે. કાવ્યશાસ્ત્રમાં રસદેહ, ગદ્ય, પદ્ય કે ચંપૂથી બંધાય; સંગીતશાસ્ત્રમાં ગદ્ય કે ચંપૂનું ચલણ નથી. સંગીતની પ્રાકટ્યભૂમિ પદ્યજ છે.

ગેયતા એ પદ્યનો પ્રાણ છે, સંગીતનો આત્મા છે. સંગીતમાં ગેયતા રસની જમાવટ કરે છે અને નથી પણ કરતી. જ્યાં જ્યાં ગેયતા છે ત્યાં ત્યાં રસ હોવોજ જોઇએ એમ નથી. જ્યાં જ્યાં રસ છે ત્યાં ત્યાં ગેયતા હોયજ એમ પણ નથી.

—પરંતુ, દોલનનું અસ્તિત્વ બન્નેયમાં છે.

(૨૧) કાવ્ય લક્ષણ.

જેઓ ગેયતાનેજ કાવ્યલક્ષણ માને છે તેમનું મંતવ્ય ભૂલભરેલું છે. જેઓ છંદોદેહનેજ કાવ્ય માને છે તેમની માન્યતા સયુક્તિક નથી. જેમને સંગીત એજ કાવ્ય માનવાની ભ્રમણા લાગી છે, તેમને માટે ઉપાય નથી.

પદ્યનેજ કાવ્યની પ્રાકટ્યભૂમિ માનનારાઓને પ્રાચીન સાહિત્યાચાર્યો કયાંયે પુષ્ટિ નથી આપતા.

૧ "ગુણ અને અલંકાર યુક્ત શબ્દાર્થ તે કાવ્ય," એમ સાહિત્યાચાર્ય વામન વદે છે. ૨ "ગુણ અલંકાર અને રસ-વાળું નિર્દોષ વાક્ય તે કાવ્ય." એમ ભોજરાજ માને છે ૩ "ગુણ અલંકાર, રીતિ અને રસથી વિભૂષિત સરસ શબ્દોનો સમૂહ તે કાવ્ય," એમ વાભટનું મંતવ્ય છે. ૪ "ગુણ અને અલંકાર રૂપી લક્ષણવાળું, રીતિ અને વૃત્તિથી વિભૂષિત નિર્દોષ વાક્ય તે કાવ્ય," એમ પીયૂષવર્ષ વદે છે. ૫ "રસ વગેરેથી વિભૂષિત વાક્ય તે કાવ્ય," એમ શૌદ્ધોદનિ માને છે. ૬ "ઇષ્ટ અર્થથી યોજાએલો પદનો સમૂહ તે કાવ્ય," એમ કવિવર દંડી કહે છે. ૭ "રમણીય અર્થનો પ્રતિપાદક શબ્દ તે કાવ્ય," એમ રસગંગાધરકાર જગન્નાથ ઉચ્ચરે છે. ૮ "ધ્વનિમય તે કાવ્ય," એમ મહિમભટ્ટ માને છે. ૯ "રસ અને અલંકારથી યુક્ત અથવા વિશિષ્ટ સુખનું સાધન તે કાવ્ય," એમ કેશવમિશ્ર કથે છે. ૧૦ " નિર્દોષ ગુણ અને અલંકારથી યુક્ત શબ્દ તથા અર્થ તે કાવ્ય," એમ કાવ્ય

---

૧ गुणालंकारयुक्तौ शब्दार्थौ काव्यम् ।–વામન. ૨ निर्दोष–गुणालंकाररसवत् वाक्यं काव्यम । –ભોજરાજ. ૩ गुणालंकार–रीतिरसोपेतः साधुशब्दार्थसंदर्भः काव्यम् ।–वाभट. ૪ निर्दोष–गुणालंकारलक्षणरीतिवृत्तिमत् वाक्यं काव्यम् । पीयूषवर्ष. ૫ रसादिमद्वाक्यं काव्यम् । શૌદ્ધોદનિ. ૬ इष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली काव्यम् ।–દંડી ૭ रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यम् ।–જગન્નાથ પંડિત ૮ ध्वन्यात्मकं वाक्यं काव्यम्–મહિમભટ્ટ ૯ रसालंकारयुक्तं सुखविशेषसाधनं वा काव्यम् કેશવમિશ્ર. ૧૦ अदोषौ गुणालंकारयुक्तौ शब्दार्थौ काव्यम्। મમ્મટ

પ્રકાશકાર મમ્મટ માને છે. [૧૧] "રસાત્મક વાક્યતે કાવ્ય," એમ સાહિત્યદર્પણકાર વિશ્વનાથ વદે છે. [૧૨] "નિર્દોષ ગુણ અને અલંકારથી સહિત શબ્દ અને અર્થ તે કાવ્ય," એમ સુધાસાગરના કર્તા ભીમસેનનું મંતવ્ય છે. છતાં ગેયતા, છંદોબદ્ધતા કે પદ્યલક્ષણતા કાવ્યના લક્ષણરૂપે ક્યાંયે નથી વર્ણવી.

પદ્ય એ કાવ્યનો ભેદ માત્ર છે, લક્ષણ નથી.

(૨૨) પાશ્ચાત્ય સાહિત્યના આદિવિધાતા ગ્રીક-સાહિત્યકોનું કાવ્યલક્ષણ.

[૧] ગ્રીક વિદ્વાન હિરોડોટસના મતે [૧]"રીતિ" એજ કાવ્યલક્ષણ છે. [૨] એરિસ્ટોટલના મતે "રીતિ" ગૌણ છે, "સર્જન" પ્રધાન છે. એરિસ્ટોટલ કાવ્યને "પ્રકૃતિની પ્રતિમા" વદે છે; પ્લેટો, માનવસ્વપ્નસૃષ્ટિનું શબ્દચિત્ર તે કાવ્ય એમ ઉદ્‌ઘોષે છે.

[૩] એરિસ્ટોટલ અને પ્લેટો બન્નેયના મતે કાવ્ય એટલે

---

૧૧ वाक्यं रसात्मकं काव्यम् ॥ વિશ્વનાથ ૧૨ अदोषौ सगुणौ सालंकारौ शब्दार्थौ काव्यम् ॥ ભીમસેન

૧.... that Poetry is fundamentally a matter of style.-Herodotus quoted by T. W. ૨.... Aristotle considered Poetry to be an imitation of the facts of nature, Plato considered it to be an imitation of the dreams of man. Aristotle ignored and plato slighted, the importance of versification. --Poetry. T. W. Ency. Brit. Vol. Ix. ૩ Aristotle seems to have assumed that

પ્રતિભામય સર્જન. બન્નેય, કાવ્ય પદ્યમાંજ હોય એમ નથી માનતા.

(૨૩) આંગ્લકવિઓનું કાવ્યલક્ષણ.

૪ "કાવ્ય એટલે સર્જન અને કવિ એટલે સર્જક." એમ ડ્રાયડનનું મંતવ્ય છે. ડેલાસના મતે "કલ્પનાશીલ આનંદ તે કાવ્ય છે "કલ્પનાશીલ સૃજન તે કાવ્ય," એમ બેકન માને છે. ડેવીડ મેસન અને કોલરિજનો અભિપ્રાય બેકનને અનુસરે છે. "કલ્પનાશીલ મનોરાગ તે કાવ્ય એમ લી હન્ટ કહે છે. ૫ વર્ડ્ઝવર્થના મતે "કવિતા તે મનુષ્ય અને કુદરતનું અનુકરણ છે." ગદ્યમાં કે પદ્યમાં કાંઇ નવું સૃજે તે કવિ," એમ લોર્ડ લીટન કહે છે. ૬ "નિર્મળ, ચમત્કૃતિમય અને આવેશપૂર્ણ તે કાવ્ય," એમ મહાકવિ મિલ્ટનનું મંતવ્ય છે. ૭ "શુદ્ધકાવ્ય એટલે આવેશમય દોલન શૈલીમાં કલામય રીતે વ્યકત કરેલા માનવોના મનોભાવ," એમ થિયોડોર વોટસ વદે છે. શેલીનામતે "કવિતા તે શ્રેષ્ઠ અને ધન્યમનોનો

---

the indispensable basis of Poetry is invention. T. W. ૪ A poet is a maker, as the name signifies; he who cannot make, that is invent, has his name for nothing-Dryden. ૫ Poetry is the image of man and Nature—"What is a poet?" by Wordsworth. ૬ "Simple, Sensuous, Passionate" -Poetry defined by Milton, as quoted by Leigh Hunt. ૭ Absolute Poetry is the concrete and artistic expression of the

શ્રેષ્ઠ અને ધન્ય ક્ષણોના સંસ્કાર છે.” કલામયસૃજન તે કાવ્ય,” એમ જર્મન મહાકવિ ગેટી વદે છે. છંદોદેહમાં હોય તે કાવ્ય એમ સર્વ સાહિત્યકો નથી માનતા.

(૨૪) પાશ્ચાત્ય સાહિત્યકોનું મંતવ્ય.

પાશ્ચાત્ય સાહિત્યકોની લઘુમતી છંદોદેહનેજ પ્રધાન માને છે, બહુમતી સૃજનનેજ અગ્રપદ આપે છે.

તત્ત્વવેત્તા હેગલ છંદોદેહ એજ કાવ્યનો આત્મા એમ કહે છે. નવલકથાકાર લોર્ડ લીટન ગદ્યમાં કે પદ્યમાં કાંઇક નવું કલ્પાય વા સૃજાય તેજ કાવ્ય એમ માને છે.

ઘણાયે ઉચ્ચકક્ષાના આંગ્લવિવેચકો એરિસ્ટોટલના મતનેજ પુષ્ટિ આપે છે અને માને છે કે કાવ્યને અંગે છંદોદેહ એ તો માત્ર અકસ્માત્ છે. ક્વાર્ટરલી રીવ્યુ જેવા પત્રે તો સ્કોટનાં “વેવરલી નોવેલ્સને” કાવ્ય કહ્યાં છે.

ભારતવર્ષે પણ બાણભટ્ટની કાદંબરીને તથા દંડીના દશકુમારચરિત્રને ક્યારનાંએ કાવ્ય તરિકે સ્વીકાર્યાં છે.

૧ આઇસલેંડના “વોલ્સુંગા સાગા” નામના વીરરસપ્રધાન

---

human mind in emotional and rythmical language. T. W. ૮... metre is the first and only condition absolutely demanaed dy Poetry, yea even more neccessary than a figurative Picturesque diction—Hegel.

૧ (Volsunga Saga) Though not written in metre it may usefully be compared

મહાકાવ્યને, એનસાઇક્લોપિડિયા બ્રિટેનિકામાં "કવિતા" ઉપર વિદ્વત્તાપૂર્ણ નિબંધ લખનાર અને છંદોદેહનો ચૂસ્ત પૂજક થિયોડોર વોટસ, "કાવ્ય" કહેતાં જરાએ અચકાતો નથી "વોલ્સુંગા સાગા" દોલનમય ગદ્યમાંજ લખાયું છે. આ રીતે થિયોડોર વોટસ "વોલ્સુંગા સાગા"ની ગદ્યરચનાને પણ "કાવ્ય" કહી એરિસ્ટોટલની કાવ્યવ્યાખ્યાની સ્હામે થતાં ક્ષણભર સ્થંભી જાય છે !

૧ થોમસ કાર્લાઇલ માને છે કે, હૃદયના ઉંડાણમાંથી

---

with the epics of greece and of India and Persia. Free in movement as the wind, which " bloweth where it listeth, " it listeth to move by law. Its action is that of free will, but free will at play within a ring of necessity. × × × It is when we come to consider such imaginative work as this that we are compelled to pause before challenging the Aristotelian Doctrine that metrical structure is but an accidental qnality of an epic. (Essay on Poetry by T. W. Eucy. Brit. vol. ix.)

૧ Observe too how all Passionate langnage, does of itself be come musical. ...All deep things are Song....Poetry, therefore we will call "musical thought." The Poet is he who thinks in that manner.... See deep enough and you see musically; the heart of Nature being everywhere music, ...The Hero as Poet—Thomas Carlyle.

નીકળતી સર્વ ચીજો સંગીત છે—પછી તે ગદ્ય હોય કે પદ્ય હોય ! જ્યાં જ્યાં ધગશ છે—આવેશ છે—જુસ્સો છે—ત્યાં ત્યાં સંગીત ઝમકે છે. પ્રકૃતિના ઉંડાણમાં ઉતરી સંગીત સાંભળવાનો યત્ન કર્યો છે? કુદરતનાં ઉંડાણમાંથી મનોહર સંગીતજ ઉભરાય છે અને આત્માના ઉંડાણમાંથી પ્રકટતી સર્વ વસ્તુઓ સંગીતમયજ હોય છે.

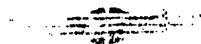
આથીજ કાર્લાઇલ કવિતાનું લક્ષણ બાંધતાં કથે છે કે "સંગીતમય વિચાર તે કાવ્ય" કવિની વિચારસરણિ સંગીતમય વિચારશૈલીમાંજ રેલાય છે; કાર્લાઇલના મતે "સંગીત" એટલે ગદ્યમાં કે પદ્યમાં રેલાતું દોલન નહિં કે માત્ર પદ્ય—કેવળ છંદ !

(૨૫) ઉપસંહાર.

સંસ્કૃત સાહિત્યકારોએ રસનેજ કાવ્યનો આત્મા માન્યો છે, **ગ્રીક** અને **આંગ્લ સાહિત્યકારો**એ ભાવોર્મિ અને સર્જનનેજ પ્રધાન માન્યાં છે. એરિસ્ટોટલ તો સર્જનનોજ પૂજક છે—છંદોદેહ તેને મતે ગૌણ છે.

પૌરસ્ત્ય અને પાશ્ચાત્ય મતોમાંથી એકજ સામાન્ય નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે કાવ્યનો આત્મા એક મતે રસ છે, બીજે મતે કલ્પનામય સર્જન છે. છતાં છંદોદેહ—પદ્યદેહ બન્નેયને મતે ગૌણ છે. છેવટે **અગ્નિપુરાણ** સાથે સહમત થતાં પૌરાણિક શબ્દોમાંજ કહીશું તોઃ—

[1]અપારે કાવ્ય સંસારે, કવિ એજ પ્રજાપતિ,
તેને જેમ ગમે તેમ, વિશ્વ આ ફરતું નક્કી!

---

[1]अपारे काव्यसंसारे कविरेव प्रजापतिः ।
यथास्मै रोचते विश्वं तथेदं परिवर्तते ॥
અગ્નિપુરાણ—અધ્યાય ૩૩૮ મો.

સુફીવાદ: પ્રેમભક્તિવાદ.

He that loveth not, Knoweth not God,
For God is Love. St. John III, 8.

सईश्वरोऽनिर्वचनीयप्रेमस्वरुप: ના. ભ સૂત્ર

" **પરમપ્રેમ પરબ્રહ્મ** "—કવિ ન્હાનાલાલ.

ये यथामां प्रपद्यंते तांस्तथैव भजाम्यहम्।

જે માણસો જેવી રીતે મને ભજે છે, તેવી રીતે હું તેઓનો અનુગ્રહ કરૂં છું. ભ. ગી. ૪-૧૧,

પ્રેમ પંથ પાવકની જ્વાળા ભાળી પાછા ભાગે જોને;
માંહી પડ્યા તે મહાસુખ માણે દેખનહારા દાઝે જોને.
(પ્રીતમદાસ)

ઘાયેલનાં દુઃખનેરે, કાયર તે શું પ્રીછે,
અજ્ઞાની લહે નહિ રે, રતિની ગતિ શી છે.
(દયારામ)

न हो मुल्ला न हो बम्मन्, दुइ को छोड न कर पूजा।
हुकम है शाह कलंदरका, अनलहक तू कहाता जा॥
कहे मन्सूर मस्ताना, हक मैंने दिलमें पहचाना।
वोही मस्तोंका मयखाना उसीके बीच आता जा॥

[1] શરીઅત (Canonical Law)

સુફીવાદમાં સુફી એ "સનમ"ની–પરમ સત્યની–"હક્ક"ની શોધમાં નીકળેલો એક પ્રવાસી છે–ભક્ત છે. "હક્ક"રૂપી મહા-મૂલ્ય મોતી મેળવવા સુફીએ તો શરીઅત રૂપી નૌકાનું અવલંબન કરવું જોઇએ. સંયમ કેળવવા માટે શરીઅત–આચારવિધિ–કર્મવિધિ જરૂરી છે. "હક્ક"ની શોધમા પ્રવસતો સુફી "શરીઅત"ને અવલંબી "તરીકત" રૂપી મહાસાગરના મધ્યમાં આવી પહોંચે છે

તરીકત (The Path)

તરીકત એટલે લક્ષ્યને મેળવવાનો માર્ગ–પંથ. તરીકતનો અર્થ રસ્તો થાય છે. "શરીઅત"ની નૌકામાં બેસી પ્રવાસી "તરીકત" રૂપી પુનિતપંથે અનુભવના મહાસાગરમાં આગળ વધે છે. 'તરીકત" દશામાં "હક્ક" મેળવવા સંબંધી સુફીની ફિકર્ા વધતી જાય છે. તે તેનીજ પાછળ ઘેલો બને છે. તેનુંજ ધ્યાન ધરે છે. તેનામાંજ તેનું ચિત્ત રમે છે. જ્યાં ત્યાં તેને લક્ષ્યનીજ લગની લાગી રહે છે. આમ એકાગ્રતા સધાતાં સુફી શરીઅતના આચારો મૂકી દે છે–આચારો તેનાથી અળગા થઇ જાય છે

હકીકત (Truth)

હવે તો સુફી "શરીઅત" ની નૌકામાંથી કુદી પડે છે અને તરીકત રૂપી સાગરની સપાટી છોડી તેના રત્નગર્ભમાં

---

[1] શરીઅતઃ આ એક અરબ્બી શબ્દ છે એનો અર્થ The Law of Mahomed થાય છે નિમાજ, રોજા વગેરે આચારધર્મ શરીઅતમાં આવી જાય છે.

રહેલું "હક્ક" રૂપી મુક્તા મેળવવા અધીરો બની ઉંડે ઉંડે ડુબકી મારે છે અને "હક્ક" રૂપી મુક્તા જેમાં રહેલું છે તેવી એ મહામૂલ્ય [1]છીપને સ્પર્શે છે. "હક્ક" નું સાનિધ્ય છતાં "હક્ક" સાથેની પૂરી એકતા સધાઈ નથી, સુફી સત્યને તે હાથવેંતમાં છે એમ પિછાને છે. સત્યનું સંનિધિત્વ અનુભવે છે છતા પરમસત્યની હજી પ્રાપ્તિ તેને થઈ નથી. સુફી આ રીતે "હકીકત" દશામાં આવે છે. સુફીની આ દશાને "ગંગા-સાગર-સંગમ ભક્તિ" કે "પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ" સાથે ઘણે અંશે સરખાવી શકાય.

[2]મારિફત (Union with God.)

અંતે સત્ય-જ્ઞાનરૂપ મહામુકતાને છુપાવનાર અવશેષ રહેલું છીપરૂપી અહંતાનું આવરણ દૂર થતાં સુફીને પરમ સત્ય પ્રાપ્ત થાય છે. "હક્ક"ની સાથેનો તેનો વિયોગ નાશ પામતાં તે "હક્ક"મય બને છે અને હક્ક[3] સાથેની અભિ-

---

[1] સરખાવો:—हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम्।।
ઈશોપનિષત્
અર્થ:—સત્યનું મુખ સુવર્ણમય પાત્રવડે ઢંકાએલું છે.

[2] મારિફત, અરબ્બી " આરિફ " એટલે જાણવું એ ધાતુ ઉપરથી આ શબ્દ થયો છે. એનો અર્થ " આત્માનું પરમાત્મા સાથે ઐક્ય " થાય છે. મારિફતમાં Where there is neither God nor servant. नशास्ता न शिष्यः જેવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે: જ્યાં સેવકસેવ્યભાવ નષ્ટ થાય છે. N. B. [3] હક: Truth; an epithet of Almighty; it is the State of inspration

નતા અનુભવતો સુફીભક્ત પોકારી ઉઠે છે " અનલહક્ક " –सोऽहम् સુફીની આ દશા તે [1]પરાભક્તિનો પરમ આદર્શ છે.

ભક્તિ.

[2]ભક્તિ એટલે ઇશ્વરને વિષે પરમ પ્રેમભાવ. સુફીકવિઓ

---

of Preternatural Knowledge. હક એ ઇશ્વરવાચક શબ્દ છે. પરમ જ્ઞાનની એ પરાભૂમિ છે.

૧ Swami Vivekanand says, " Extreme Love to God is (परा) Bhakti and this love is the real immortality, getting which a man becomes Perfectly satisfied, sorrows for no loss and is never Jealous. Knowing which man becomes mad. "

સ્વામી વિવેકાનંદ કહે છે કે, " પ્રભુમાં પરમ પ્રેમ તે પરાભક્તિ છે. આ પ્રેમ તે સાચું અમૃતત્વ છે, જેને પ્રાપ્ત કરતાં માનવ સંપૂર્ણ રીતે સંતુષ્ટ બને છે. તે ગતવસ્તુની ચિંતા નથી કરતો, કદી દ્વેષ નથી કરતો. તેને જાણવાથી મનુષ્ય પ્રમત્ત બને છે. "

૨ ભક્તિની વ્યાખ્યાનારદ ભક્તિસૂત્રમાં આ પ્રમાણે છે.
अथातो भक्तिं व्याख्यास्यामः ॥१॥ सा कस्मै परमप्रेमरूपा ॥२॥ अमृतस्वरूपा च ॥३॥ यंलब्ध्वा पुमान सिद्धो भवत्यमृतो भवति तृप्तो भवति ॥४॥

હવે અમે ભક્તિની વ્યાખ્યા આપીશું. તે કોઇને પરમ પ્રેમમયી લાગે છે. કોઇને અમૃતમયી પણ લાગે છે. તેને પામી માનવ સિદ્ધ બને છે. અમૃતતત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. તૃપ્ત

પ્રભુભક્તિ " આશકમાશૂકભાવ"થી સાધે છે. "સનમ" ના ગાનમાંજ–"પ્રિયા" ને મેળવવાના તાનમાંજ સુફીનું હૃદય રચ્યું રહે છે અને પ્રિયાના સંયોગની પુનિત પળે તેને ભાવ સમાધિ થાય છે, તે સ્વત્વ ભુલે છે. પ્રિયાના રૂપમાં લીન થતો સુફી સ્વરૂપમાંજ લીન થાય છે. तदा दृष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम " ત્યારે દૃષ્ટાની સ્વરૂપમાં સ્થિતિ થાય છે. " ભગવાન પતંજલિએ વર્ણવેલી એ દશાને પરાભક્તિ કે સુફીવાદની મારિફત દશાની પરમકક્ષા સાથે સહેજે સરખાવી શકાય. સુફીભકતો પ્રભુને પ્રિયા-"માશૂક"માની પોતે તેને "આશક" રૂપે ભજે છે. નારદભક્તિસૂત્રમાં વર્ણવેલી એકાદશવિધ ભક્તિમાંની " कान्तासक्ति " ભક્તિ [3] જેવીજ સુફીઓની "આશકમાશૂક"ભક્તિપદ્ધતિ માની શકાય.

થાય છે. શાંડિલ્ય ભકિતસૂત્રમાં ભકિતની વ્યાખ્યા ટુંકામાં એકજ સૂત્રમાં આપી છેઃ––सा परानुरक्तिरीश्वरे ॥२॥ "ઇશ્વરને વિષે પરમ પ્રેમ તે ભકિત છે"

[3] નારદે ગણાવેલા ભકિતના એકાદશ પ્રકારઃ–गुणमाहात्म्यासक्ति–रूपासक्ति–पूजासक्ति–स्मरणासक्ति–दासासक्ति– सख्यासक्ति–कान्तासक्ति–वात्सल्यासक्ति – आत्मनिवेदनासक्ति—– तन्मयासक्ति–परमविरहासक्ति–रूपाण्येकाप्येकादशधाभवति ॥ ના. ભ સૂ. ૮૧

પ્રભુના ગુણ અને માહાત્મ્યમાં પ્રેમ, તેના રૂપમાં પ્રેમ, તેની પૂજામાં પ્રેમ, તેના સ્મરણમાં પ્રેમ, તેના દાસ્યમાં પ્રેમ, તેના સખ્યમાં પ્રેમ, સ્ત્રી અને પુરૂષ વચ્ચેના પ્રેમ જેવો તેનામાં પ્રેમ, તેનામાં વાત્સલ્ય પ્રેમ, તેનામાં પ્રેમપૂર્વક આત્માર્પણ તેનામાં પ્રેમપૂર્વક લીનતા, તેના મિલન માટે પરમ આતુરતા આમ ભક્તિના અગિઆર પ્રકાર છે.

પ્રેમલક્ષણાભક્તિ અને પરાભક્તિ.

પ્રેમલક્ષણાભક્તિ અને પરાભક્તિનું લક્ષણ બાંધતાં પોતાના "જ્ઞાનસમુદ્ર" નામક ગ્રન્થના દ્વિતીયોલ્લાસમાં સાધુ સુંદરદાસ કહે છે કેઃ—

પ્રેમલક્ષણાભક્તિનું લક્ષણ.

इंदव छंदः—

प्रेम लग्यो परमेश्वरसो तब । भूलि गयो सिगरो घरुबारा ॥
ज्यों उनमत्त फिरे जितहीं तित । नेक रही न शरीर संभारा ॥
स्वास उसास उठे सब रोम । चलै दृग नीर अखंडित धारा॥[1]
सुंदर कौन करै नवधा विधि । छाकि पर्यो रस पी मतवारा ॥२९॥

नाराच छंदः—

न लाज तीन लोककी न वेदको कह्यो करे ।
न शंक भूत प्रेत की न देव जक्षतें डरे ॥

---

[1] સાત્વિકહૃદયમાં ભક્તિથી આઠ ભાવ ઉત્તરોત્તર પ્રકટે છેઃ [૧] स्तम्भ=સ્થિરતા [૨] स्वेद=પરસેવો થવો [૩] स्वरभंग=ગદ્‌ગદ્ કંઠ થવો [૪] रोमाञ्च=રૂંવાડાં ઉભાં થવાં [૫] वेपथु=કંપ થવો [૬] वैवर्ण्य=ચહેરામાં ફેરફાર થવો (૭)अश्रु=આંસુ આવવાં (૮)प्रलय=અચેતન થઇ જવું. ભગવાન નારદ કહે છે કેઃ—कण्ठावरोध रोमाञ्चाश्रुभिः परस्परं लपमानाः पावयन्ति कुलानि पृथिवीं च ॥ ગદ્‌ગદ કંઠ, રોમાંચ, આંસુ ઇત્યાદિ પૂર્વક પરસ્પર પ્રલપતા પ્રેમીઓ કુળોને અને પૃથિવીને પાવન કરે છે ના. ભ. સૂત્ર ૬૭.

सुने न कान और कों द्रसे न और इच्छना ।
कहै न मूख और बात भक्ति प्रेम लच्छना ॥ ४० ॥

रंगीला छंद:—

निशदीन हरि सों चित्तासर्क्ती । सदा लग्यो सो रहियें ॥
सुंदर कोइ न जानि सके यह । भक्ति सुप्रेमलच्छना कहियें ॥४१

माला छंद:—

प्रेम अधीनों छाक्यों डोलै । क्यों की क्यों हीं बानी बोलै ।
ज्यैसें गोंपी भूली देहा । तैसो चाहै ज्यासों नेहा ॥ ४२ ॥

× × ×

छपय छंद:—

चित्त वित्त हरि सों लग्यो । सावधान कैसें रहै ।
यह प्रेमलच्छनाभक्ति है । सिष्य सुनहु सुंदर कहै ॥ ४३ ॥

× × ×

मनहर छंद:—

प्रेम को प्रवाह ऐंसे । प्रेम तहां नेमु कैसें ।
सुंदर कहत यह प्रेम हीं की बातु है ॥

પરાભક્તિ (અનન્ય ભક્તિ)

गीतक छंद:—

बिछेप कबहु न होइ हरि सो । निकट वृत्य निंवृत्य हीं ॥
तहां सदा सनमुख रहे आगे हाथ जौरे भृत्य हीं ॥
पल एक कबहु न होई अंतर । टकटकी (सुरता) लागी रहैं ॥
यह पराभक्ति प्रकास परिचय । सिष्य सुनहु सतगुरु कहै ॥

इंद्रव छंदः--

सेवक सेव्य मिल्यौ रसु पीवत। भिन्न नहीं अरु भिन्न सदाहीं॥
ज्यों जलपिंड थयौं जलबीचसु । पिंड रु नीर जुदे कछु नाहीं ॥

× × ×

ज्यों दृगमें पुतरी दृग एक । नही कछु भिन्न रु मिन्नि दिखाइ ॥
सुंदर सेवक भाव सदा यह । भक्ति परा परमातम माही ॥

× × ×

बिनु सांस नवे जहां सेव्य को सेवक भाव लिये रहे ।
मिलि परमातम सों आतमा पराभक्ति सुंदर कहे ॥ ५१ ॥

* * *

हरिसंपणा छंदः--

मिले एक संगा । नही भिन्न अंगा ॥
करै यौ बिलासा धरै भाव पासा ॥

तोटक छंदः--

हरि में हरिदास विलास करै। हरि सो कबहु न बिछोह परे ॥
हरि अच्छर त्यो हरिदास सदा। रसपीवनकूं यह भाव जुदा ॥

સાધુ સુંદરદાસે પોતાની પ્રાસાદિક વાણીમાં પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ અને પરાભક્તિ વચ્ચેનો ભેદ ઉપર મુજબ દર્શાવ્યો છે. શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્ય પણ પોતાના " સિદ્ધાન્ત-સિંધુ " નામક ગ્રંથમાં પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ અને પરાભક્તિ સંબંધે સાધુ સુંદરદાસને મળતો અભિપ્રાય દર્શાવે છે.

પ્રેમલક્ષણા કે પરાભક્તિમાં व्यवधान (Inturruption) व्यभिचार (Adulteration) કે निमित्त (Condition) આદિ દોષો ન વ્યાપે. अनन्य भक्ति (Blemishless Love

જ ભક્તિનું સાચું સ્વરૂપ છે. પ્રભુના ગુણોને સાંભળવા (श्रवणम्), તેના ગુણોનું કીર્તન કરવું (कीर्तनम्), તેના ગુણોનું સ્મરણ કરવું (विष्णोः स्मरणम्), તેના ચરણને સેવવા (पादसेवनम्) તેનું અર્ચનપૂજન કરવું, (अर्चनम्) તેને વંદન કરવું, (वन्दनम), તેના સેવક થઈ રહેવું [दास्यम्], તેની સાથે સખ્ય ભાવ રાખવો. [सख्यम्] અને તેનામાં આત્મસમર્પણ કરવું: [आत्म निवेदनम्] ' આ રીતે ભક્તિના નવ પ્રકાર માન્યા છે. બીજી દૃષ્ટિએ ભક્તિના ચાર પ્રકાર માન્યા છે: [૧] ભક્તિ [નવધા ભક્તિ] [૨] પ્રેમભક્તિ [૩] પરાભક્તિ અને [૪] ગંગાસાગર–સંગમભક્તિ.[1] આ ચાર પ્રકારની ભક્તિમાંથી પ્રભુની શોધમાં આમ તેમ ભટકતો ભક્ત પ્રવાસી પ્રભુને ચરણે જઈ તેના સ્વરૂપમાંજ સદા સર્વદા ઉઠતી વૃત્તિઓ આરોપે છે. તે ગંગાસાગરસંગમભક્તિ છે. સામાન્ય ભક્તિના નવ પ્રકાર તો ઉપર વર્ણવેલા છે. છતાં સામાન્ય નવધાભક્તિ અને ગંગાસાગરસંગમભક્તિથી વિશિષ્ટ એવા પ્રેમલક્ષણાભક્તિ અને પરાભક્તિના બે પ્રકારોનાં લક્ષણ સુંદરદાસે વર્ણવ્યાં તેમ સુફીવાદની હકીકત અને મારિફત દશાઓને મળતાં આવે છે. નારદભક્તિસૂત્રો એ પ્રેમલક્ષણાભક્તિનાં માધુર્યરસનાં આદર્શસૂત્રો છે. સેવક સેવ્યની

---

[1] સરખાવો:—

यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।
तथा विद्वान् नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥

જેવી રીતે નદીઓ સમુદ્રમાં વહી જઈને નામરૂપ ત્યજી દે છે તેવી રીતે નામ અને રૂપથી મુક્ત બનેલો વિદ્વાન દિવ્ય પરમપુરૂષમાં લીન થાય છે.

એકતાનો ભાવ પરાભક્તિમાં પ્રકટ થાય છે. શાંડિલ્યભક્તિ-સુત્રો એ પરાભક્તિનાં સૂચક છે. [1] શાંડિલ્યઋષિના મતે ગીતાનું પરમરહસ્ય પરાભક્તિનુંજ પોષક છે. અનેક સૂક્ષ્મ-ભેદોને બાદ કરતાં પરાભક્તિનો આદર્શ લગભગ વેદાન્તસૂત્રો-ના આદર્શ જેવોજ છે. પ્રેમલક્ષણાભક્તિ કરતાં પરાભક્તિનું સ્થાન ઉચ્ચ છે. અદ્વૈતાનુભવની કક્ષામાંજ પરાભક્તિનું પરમ-સ્થાન છે.

ઉપર્યુક્ત સંક્ષિપ્ત સૂચનાને અનુલક્ષી [2]ચીનગારીનું વાચન કરતાં સુલ્તાનાને ચરણે ધરવામાં આવેલી સર્વ સામગ્રીનું રહસ્ય સુજ્ઞવાચક સમજી લેશે.

---

[1] संकान्तभावो गीतार्थप्रत्यभिज्ञानात् ॥८३॥ परांकृत्वैव सर्वेषां तथा ह्याह ॥८४॥ ગીતા ઉપરથી સમજાય છે કે પરા ભક્તિમાં એકાન્તભાવ છે. પરાભક્તિથી સર્વને મૂક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ કહ્યું છે. શા. ભ. સૂત્ર. अनन्याश्चिन्त-यन्तो मां ૯૦ ગીતા.

[2] ચીનગારીના પચાસેક ફકરા "સાહિત્ય"માં ઇ. સ. ૧૯૨૧ના એપ્રીલમાં પ્રકટ થયા હતા. પછીનાં વર્ષોમાં થોડાક "ગુજરાત"માં પ્રકટ થયા હતા.

—પ્રવેશ—

प्रासादे सा दिशि दिशि च सा पृष्ठतः सा पुरः सा
पर्यंके सा पथि पथि च सा तद्वियोगातुरस्य ।
हं हो चेतः प्रकृतिरपरा नास्ति मे कापि सा सा
सा सा सा सा जगति सकले कोऽयमद्वैतवादः ॥

—अमरुकः—

*   *   *   *   *

મારી આ નાનકડી પોથીમાં જીવનગીત ભર્યાં છે ખરાં, પરંતુ, તે દર્દીદિલના નિસાસા હોઈ તારા કોમળ હૈયાને સીઝાવી દેશે.

—તને હૈયાસૂનો બનાવી મૂકશે!

જવા દે, જવા દે, જુવાન! અણુ-જાણ્યા એ પ્રદેશમાં ઉતરી, ઉનાં આંસુને શા માટે આમંત્રે છે? કરૂણ રસગીતાના આલાપો છેડી, તારા સુખી જીવનને શા કાજે પીંખી નાખે છે?

*   *   *   *   *

મારાં ગીતમાં હું શું કહેવા માગું છું તેની મને ગમ નથી. પણ મને એવાં ગીત ગાવાં વારંવાર ગમે છે.

હું સમજી નથી શકતો પરંતુ માનું છું કે મારાં ગીતમાં કાંઇક છે.

—તેને કાજે ઢળતાં ગીતમાં કાંઇક છે, કાંઇક છે!

—લેખક.

ચીનગારી

લ્યો, સ્વીકારો :

માનવો ! તમે કહેતા હતા કે અમને કાંઇ ભેટ ન આપી........

........તો લ્યો :

— આ ચિરાતા જીગરની ચીનગારીઓ તમારે ચરણે હું અર્પણ કરૂં છું !

-લેખક.

ધૂમ્ર.

"એ પૂતળીના જાદુને કો જાણનારો જાણશે!
ખામી નજર આવે નહીં! એ દેખનારો બાવરો!" –કલાપી–

૧

સુલ્તાના !

મેં બાદશાહોના તખ્તને નમન નથી કર્યાં, અને ચમત્કારથી હું ચમક્યો નથી.

મેં તો સુંદર જગતને ભસ્મરાશિ સમાન માની સૌન્દર્યની સદાએ અવગણના કરી છે.

પરંતુ, સુલ્તાના !

–તારા ચરણમાં કોણ જાણે મારૂં શિર શાથી ઝૂકે છે ! [૧]

---

[૧] सम्मानबहुमानप्रीतिविरहेतरविचिकित्सामहिमख्यातितदर्थप्राणस्थानतदीयतासर्वतद्भावाप्रातिकूल्यादीनि च स्मरणेभ्यो बाहुल्यात् ॥
— शाण्डिल्यभक्तिसूत्र ४४ ॥

ભાવાર્થ.– શાસ્ત્રવિહિત અનેક લક્ષણોમાંથી મુખ્યત્વે– સન્માન, બહુમાન, પ્રીતિ, વિરહ, ઇતરવિચિકિત્સા (ભગવાનથી અન્ય પદાર્થમાં ઉદાસીનતા), મહિમાકીર્તન, પ્રિયતમને માટે પ્રાણધારણ, તદીયતા, તેનામાંજ આરોપેલા સર્વભાવ અને અપ્રતિકૂલતા– એ ભક્તિનાં લક્ષણ છે. શાં. ભ. સૂ. ૪૪.

૨

વિયોગનો યોગ.

જ્યારે વિયોગનો યોગ વધશે, ત્યારે આત્મ-વિભૂતિ ભભૂકી ઉઠશે; અમારી જ્વાળામય ફૂંકથી આકાશના પડદા ફાટશે, પ્રકૃતિનો ગુંબજ ગુંજરી કિરણના પુવારા ફુટશે અને તારી અનંતશક્તિનો અંબાર મારા હૃદયમાં પ્રવેશ કરશે.

૩

ક્રૂરમાનિની !

તું જીવનમાં સુખ બતાવી મરણ સુખ આગળ ધરે છે; મધની પ્યાલી હોઠ આગળ ધરી પીવાની તું મના કરે છે; સૌન્દર્યને મૂર્તિમંત કરી સ્પર્શ કરતાં તું અટકાવે છે.

હા ! ક્રૂરમાનિનિ !

–અમૃતના કટોરામાં ઝહર ભેળવી તલસતાને તું સતાવે છે.

૪

વિયોગી કબ્ર.

જંગલની સુંદરતામાં નાનકડી એક ઝુંપડી છે; ને તેની સામે વિયોગી હૃદયની કબ્ર છે.

એક દિવસ તેની સમીપ આશાના પ્રદીપ ઝળહળતા હતા અને રસના ધૂપ ધુમાતા હતા.

પણ આજે તો એ એક પુરાણી કબ્ર છે.

એના ઉંડાણુમાંથી વિયોગી હૃદયના નિસાસા સંભળાય છે.

૫

એ સ્વપ્ન.

તેં નિશાની બુટ્ટાદાર સાડી પહેરી હતી અને આકાશગંગાની અર્ચા કરી હતી. ઝરણાંઓ તારાં ઝાંઝર હતાં ને બીજના ચન્દ્રનો મુકુટ તારે શિરે શોભતો હતો.

મને બરાબર યાદ છે:

મેં તને ઝીણું ગાન ગુંજતી શાન્તિના રથમાં બેસી સડસડાટ અનંતપથ કાપતી એ સ્વપ્નમાં ભાળી હતી.

૬

"તું છે!"

મેં વિચારની શૂન્યતામાં ધ્વનિ સાંભળ્યો કે "તું છે!"

દેહનું ભાન ભૂલતાં ભણકારા થયા કે "તું છે!"

બુદ્ધિથી પર, દૂ....ર કો અનંત પ્રદેશમાં એક અનાહત ગાન ગુંજતું હતું કે "તું છે!"

પ્રિયા! તું છે, તું છે. નથી ગમ કે તું કયાં છે!

પણ ઉંડુ ઉંડુ અંતર ગુંજે છે કે "તું છે !"

૭

અજબમોહિની.

તારી જ્યોતિર્મય આંખોમાંથી ઉલ્લાસનાં પૂર ઉભરાય છે.

તારા નિઃશબ્દ ઓષ્ઠમાંથી મંદ હાસ્ય ફરકી રહ્યું છે.

તારા ચરણસ્પર્શમાં વિશ્વની શાન્તિ વિરમે છે.

તું એક અજબ મોહિની છે !

૮

કવિહૃદય.

કલ્પના અને ઉર્મિમય પાંખો ફફડાવી જ્ઞાનના ગહન પ્રદેશને માપતું જો આ કવિહૃદય ! –જીવનના કટુ અનુભવને એ કેવી મીઠી વાણીમાં ગાય છે !

ચાલ, આપણે પણ તેવા એ મધુર સંગીતને ઝીલી શાન્તિની સિતાર પર આશાનાં ગીત ગાઈએ.

૯

અખંડવિજયિ !

અહા ! –દિશાઓ ચુમતો આ વનગિરિ, પોતાના ઝરણઝંકારથી આપનાં યશોગાન ગાઈ રહ્યો છે.

સુગંધિ પવનમાં ઝુલતી આ મદઘેલી વનશ્રી ઉલ્લાસથી પર્ણકરતાલ બજાવી રહી છે.

પ્રભાત પણ વિશ્વમુખે આપનાં ધવલગીત ગુંજે છે.

—અને આ આકાશી અનંતતાએ તો તમારા કીર્તિલેખ એ ઝળહળતા આસમાની પટપર કોઇ અગમ્ય લિપિમાં કયારનાએ આલેખ્યા છે.

અખંડવિજયિ!

આપના સ્મરણસ્તંભ તો અહા! પ્રકૃતિના અણુએ અણુમાં વ્યાપી રહ્યા છે!

૧૦

શહેનશાહી.

સારી આલમનો હું શહેનશાહ છું ખરો; પરંતુ તારો તો હું ગુલામ જ છું:

પ્રિયા! મારી શહેનશાહતનું નૂર ારી દિવ્યતામાંથી સ્પુરી ઉઠે છે.

૧૧

ફિરાકી ચશ્મો.

તેના નુરાની ચહેરાથી હજીપણ મારી ચશ્મો અંજાયલ છે.

તેનો મીઠો સૂર હજી પણ મને સ્વર્ગીય સંદેશા સુણાવે છે.

તેના મોહક શબ્દોની શક્તિ હજીપણ મોજુદ છે.

–મારી પાસે તેનું બદન હૈયાત નથી, છતાં જીગર તો મારાં ફિરાકી ચશ્મોને હજી પણ આશા આપે છે.

૧૨

જીવનસારંગી.

જીવનના તાર બેસુરા બન્યા છે.
ભવિષ્યની ચાવીઓનું ઠેકાણું નથી.
–અને પ્રયત્નનું તુંબુ તો તુટેલું જ છે.
અરેરે ! મારી સારંગી નહિં જ વાગે ?

૧૩

નિરાશા.

યૌવનના મદ ઝરી ગયા છે; આશાનાં પાત્ર ખાલી થયાં છે; જીવનની જ્યોત ઝાંખી બની છે;

–અને તારાં દર્શન તો દુર્લભ છે.

હા ! શા કાજે જીવવું ?

૧૪

ઇતિકર્તવ્યતા.

માનવસૃષ્ટિને કિનારે મેં તો મૃત્યુનાં ગીત ગાયાં છે; ને પ્રણયનાં મોજાંમાં મારાં આંસુ છુપાયાં છે.

હવે હું પરવાર્યો છું.

પ્રિયા આવશે એટલે અહિંથી ઉઠી તેની સાથે ચાલ્યો જઇશ.

૧૫

મારી ભેટ.

જ્યારે જગત અને હું જુદાં પડીશું, ત્યારે તમારે માટે મારી અંતઃશક્તિઓ એક એવી વસ્તુ આપી જશે; કે જેને ચુમવા સાગરરાજ પોતાનાં સહસ્ર સહસ્ર મોજાંથી ઉછળશે, આકાશનો રાજા રવિ પોતાનાં અસંખ્ય તેજોમય કિરણોથી તેનું સ્વાગત કરશે અને વિશ્વમાં વસતાં અનેક કવિહૃદયો તેનાં યશોગાન ગાતાં ઘેલાં બનશે.

૧૬

પંખીની પાંખો.

અરેરે ! પંખીને પાંખો છે ત્યારે પ્રેમની ગમ નથી; અને મને પ્રેમ છે ત્યારે પાંખો નથી.

મને પાંખો ક્યારે ફુટશે ?

પાંખો હોત તો વિયોગનું અંતર આતુરતાથી કાપત અને માશુકની મૂર્તિ સામે મીટ માંડી જીવન જમાવત.

રે ! હું પંખી નથી !!

૧૭

કજળી ચીનગારી.

લાંબા વિયોગથી આશાના અંગારા કજળી ગયા છે. આશ્વાસનના પંખા હવે મારે નથી કામના.

કજળી ચીનગારી હોલાશે અને આ તલસતું હૃદય વિયોગના અનંતકાળમાં ડુબશે.

૧૮

નાજુક રસવૈદ્ય !

હું બળ્યોઝળ્યો થઇ રહ્યો છું.

મારા નિસાસાની જ્વાળાથી હવે મારા દિલની ખાક થશે.

વિયોગના ઘેનમાં મારી સ્મૃતિઓ ઝોબાય છે.

નાજુક રસવૈદ્ય ! અધરસુધાનું એક ટીપું તો આપ !

૧૯

આગમનનું કારણ.

મેં ક્ષણિકતાના કટોરામાં યૌવનના શરાબ જાણ્યે અજાણ્યે પીધા છે અને સૌન્દર્યનાં ફળ મોહની ડાળેથી ચુંટયાં છે.

પણ દેવી !

–તારી પાસે તો હું ચિરસૌન્દર્ય અને અનંતયૌવનના અર્થ સમજવા આવ્યો છું.

૨૦

દયાના દેવ!

દયાના દેવ !

મારી પાસે આંસુ તો નથી અને નિસાસાના કટોરા તો ઢળી ગયા છે. તમને આપવા જેવું મારી પાસે કશું જ નથી. ઇચ્છા હોય તો નિરાશાનાં ખંજર ભોંકી મારા હૃદયનું ધગધગતું ખૂન ઝીલી લ્યો !

૨૧

ન્યારા ભક્તિપંથ.

પારધિતણાં તાતાં તીર તો મૃગના પ્રાણ તત્કાળ છોડાવે છે અને મન્મથનાં ભેદક બાણ તો વિયોગી દિલને ભસ્મ કરે છે.

પરંતુ તારી સ્મૃતિ તો મારા હૃદયને ચીરે છે - તલસાવે છે - રીબાવી રીબાવી પોષે છે.

અહા ! આ ભક્તિપંથ તો ન્યારા નિહાળ્યા !

૨૨

છેલ્લો નિશ્ચય.

અરે ઓ ભયંકર ગિરિરાજો !

આજે હું મારા નિસાસાથી તમને ઓગાળી નાખું છું.

ઓ સરિતાઓ !

તમને હું સુકવી નાખું છું.

ઉપાય ?

બચવાનો ફક્ત એક જ ઉપાય !

ગિરિવરો ! તમારે તમારાં ઉન્નત શિખરો વડે પ્રિયાની શોધમાં રહેવું પડશે.

સ્વચ્છંદી સરિતાઓ ! તમારે પણ દેશ પરદેશમાં પ્રિયાની શોધખોળ કરતાં - પ્રિયાનું નામ પોકારતાં - વહેવું પડશે.

બોલો !

નિસાસાઓની ભયંકર જ્વાળાઓને આધીન થવું છે કે બચવું છે ?

દિલ ખોલો !

૨૩

ભિક્ષાયાચના.

સંસારી માનવ !

જ્યારે તું ભવિષ્યને આંગણે આશાના સાથીયા પૂરીશ અને આનંદમય જીવનમાં તમો દંપતી ભોજન કરવા બેઠાં હશો ત્યારે હું મારી ઝોળી લઇ પ્રિયાનું ગાન કરતો ભિક્ષા માગવા આવીશ.

૨૪

અલખયોગી.

અ....લખ !

—પ્રિયા ! અલખ જગાવતો તારે બારણે ઉભો રહીશ, અને મારી ઝોળીમાંની વિભૂતિ તારા ભુવન ઉપર ફેંકી એક એવી અલખ જગાવીશ કે તારા હૃદયના તાર ધ્રૂજી ઉઠશે !

—ને એ અલખયોગી ભિક્ષા લઇ તારે બારણેથી હસતો હસતો ચાલ્યો જશે.

૨૫

જીવનમંત્ર.

મારી પાસે એક એવો જીવનમંત્ર છે કે જેના ઉચ્ચારથી જડ વસ્તુઓ ફફડી ઉઠે છે અને ગિરિરાજ પણ પોતાનાં શિખર કંપાવે છે. તો પછી તેના મૃદુ હૃદયની તે શી ગુંજાસ ?

૨૬

અંતિમ ઇચ્છા.

મને ઇચ્છા થાય છે કે હવે મારાં આંસુથી મારી કાયા ભસ્મ થાય અને તારી સ્મૃતિમાં તરફડતા હૃદયને વિયોગને અંતે અનંત શાન્તિ પ્રાપ્ત થાય.

૨૭

શિલ્પી.

હું શિલ્પી બન્યો છું. મારે તેની પ્રતિમાની જરૂર છે. તે મારા હૃદયમાં વિરાજતી પ્રણયદેવી છે.

હુંજ શિલ્પી બન્યો છું. મારા સિવાય તેની ભાવમય પ્રતિમા જગતના બીજા શિલ્પિઓ ઘડી શકે તેમ નથી.

જેણે તેને પિછાની હોય તેનેજ તેના ભાવ આલેખતાં આવડે.

હું પ્રતિમા ઘડવાનો વિચાર તો કરૂં છું, પરંતુ પ્રિયાના હ્રદયના કોમળ ભાવો હું કઠિન આરસમાં ઢાળી શકીશ કે કેમ તેનીજ મને શંકા છે.

તેના નયનમાં ઝબકતી મોહિની હું કેવી રીતે દર્શાવીશ ?

રે! કઈ ચેતના તેના હ્રદયના ભાવો ક્ષણે ક્ષણે દર્શાવી શકે ?

જો આમજ છે તો પ્રિયાની નિર્જીવ પ્રતિમા હું શાને ઘડું ?

–ને હાય! આમજ હતું તો હું શિલ્પકાર શાને બન્યો ?

ના, ના, હ્રદય! ગમે તેમ પણ પ્રિયાની એક પ્રતિમા તો બનાવ.

જે ઉંડી શક્તિએ તને શિલ્પી બનાવ્યો છે, તેજ મહાશક્તિ તને તેમાં પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરતાં શીખવશે. એજ તને પ્રતિમામાં ચૈતન્યનો સાક્ષાત્કાર કરાવશે.

श्रद्धावान् लभते फलम् ॥

ઘેલી નિરાશા ! ઉત્સાહના પ્રભાવથી હજી તું અજાણી છે. પ્રણયનાં ઉંડાણમાંથી ભભૂકતી ભાવના એક પ્રતિમામાં પણ પ્રાણ પૂરી શકે છે તે તને ક્યાં માલુમ છે ?

૨૮

સંશોધન.

મારે નથી ઈચ્છા તમારાં કુસુમોની કે સુંદર કલિકાઓની. એ તો કાલ ઉઠીને કરમાશે, અને અંતરનો મોહ અંતરમાં રહેશે.

હું તો તલસું છું એવાં કુસુમો અને એવી કોલિકાઓને કાજે કે જે ખીલી ખરતાં ન હોય, પ્રફુલ્લ બની બીડાતાં ન હોય !

મારે નથી ઇચ્છા કે નિર્ઝરીના ગાનની કે કોકિલના ટુહૂકારની. કાલ ઉઠીને નિર્ઝરીનાં જળ સુકાશે અને વસંતનો સમય પૂરો થશે.

હું તલસું છું એવા સંગીતને કાજે કે જેના અનાહત સ્વરથી પ્રકૃતિની પૂર્ણતા ગુંજી ઉઠે !

હું તો શોધું છું એવા સૌન્દર્યને કે જેમાંથી અસ્ખલિત માધુર્ય સ્રવતું હોય !

હું તો તલસું છું એવાં હૃદયો કાજે કે જેમાંથી વિશ્વનો પ્રેમ ઉભરાતો હોય.

૨૯

સ્મૃતિનો તાજ.

શાહજહાને પ્રિયાની સ્મૃતિનો તાજ તો યમુનાને તીરે બાંધ્યો અને આરસની સાથે રત્નો મઢયાં.

પરંતુ, તારા ગુલામે તો તારી અનંત સ્મૃતિનો તાજ પોતાના હૃદયમાં ચણ્યો છે અને વિયોગની ભીંતોમાં ખૂનનાં જવાહીર જડયાં છે.

૩૦

ગાંડો અવધૂત.

ચાલ્યો જા ! પંથી ! ચાલ્યો જા !!

ચોરાશી ધુણી હું શા માટે તાપું છું તે જાણુવાની તારે શી પંચાત છે ? "કંચન જેવી કાયાને" મેં ખાકથી ખરડી છે, તેમાં તું શાને લજવાય છે ?

ચાંલ્યો જા, ભાઇ ! શું પૂછે છે ?
હું તો હૈયામાં હોળી સળગ્યે ગાંડો બન્યો છું.

૩૧

ભવનો ભિખારી.

હું તો ભવનો ભિખારી દુઃખનો માર્યો આવ્યો છું તારી પાસે પ્રેમની ભિક્ષા માગવા.

માનવસૃષ્ટિએ મને ધૂતકારી કાહાડયો છે, ઘેલો ગણી હડસેલી મૂકયો છે.

અનંતકિશોરિ !

આવેશનો માર્યો આ વેશમાં તારી સમીપ આવ્યો છું ભિક્ષાને માટે.

દેવિ ! ભિક્ષા દે ! શરણ લે !!

૩૨

સ્મરણસુંદરી.

વનવનની ઘટાઓમાં તારા સૂર સંભળાય છે.

ઝરણાંઓના ઝંકારમાં તારાં ઝાંઝર ઝબકે છે.

ગગનનો ગુંબજ પણ તારાં ગાન ગુંજે છે.

જ્યાં જ્યાં નિહાળું છું ત્યાં ત્યાં તારૂં જ અસ્તિત્વ સ્ફુરે છે.

સ્મરણસુંદરી !

મારૂં હૃદય તારાજ માટે ઝુરે છે.

૩૩

તારી સવારી.

ડંકો વાગ્યો અને તારી સવારી આવી પહોંચી.

તને નમન કરવાને સર્વ પ્રજા ખડે પગે થઇ રહી હતી.

એક પછી એક, સર્વ લોકોએ, નીચા નમી તને નમન કર્યું.

હું તો તારી સમીપ ઉભો જ રહ્યો.

તારા સૌન્દર્યનું પાન કરવામાં એટલો આનંદ ઉભરાતો હતો, કે મને તારી સમીપ નીચા નમવાનું સ્મરણ પણ ન રહ્યું !

૩૪

દિવાના કવિયો.

તારા સૌન્દર્યમાં દિવાના કવિયો અંજાયા છે, તેથી તેમની કવિતામાં તારાંજ ગાન ઉભરાય છે.

તારા ગુલાબી લબોએ શીએ ભુરકી નાખી છે, કે એકજ ચુંબન માટે તેઓ પોતાનું જીગર આપવાને તૈયાર છે !

૩૫

અનંતતા.

હું તે અનંતનું વર્ણન શી રીતે કરૂં ?

તેના તેજમાં મારી આંખો અંજાઇ હતી.

તેના ધ્યાનમાં મારી સ્મૃતિ શૂન્ય બની હતી.

આનંદમાં મારૂં હૃદય હિંચતું હતું અને આવેશથી મારા અંગમાં કંપ હતો.

મેં એને ધારીને નિહાળી નથી. હું શી રીતે વર્ણવું ?

૩૬

અનાહત નાદ.

ગહનતાની ગુફામાંથી એ નાદ ગુંજે છે;
સમાધિની અનંત શાન્તિમાં એ ધ્વનિ ધ્રૂજે છે;
વિયોગી હૃદયના ધબકારામાં એ ગાન ગાજે છે;

અહા ! એ સંગીત અનાહત છે, અનારત છે, અનંત છે !

૩૭

અદ્વૈતની ઇચ્છા.

સાગરની સીમા જેવી તારી જે વિશાળ પાંપણોમાં સૂર્ય અને ચન્દ્રને પણ સમાવું ગમે છે, તેમાંજ ઓ સનાતન સુંદરિ! મારા હૃદયને આજથી લીન થવું છે.

૩૮

બેમાલુમજીગર.

મને ક્યાંથી ખબર કે અનુભવીઓજ તારાં સુંદર ચરણ ચૂમી શકે છે !

હું ક્યાંથી જાણું કે તને જીગર અર્પવામાં જીવન વેચી દુનિયાની દૃષ્ટિએ ફારેગ થવું પડે છે !

—અને હું તે શું જાણું કે તારી આશામાં જબર નિરાશાના અનેક બેકદર ઘુંટડાઓ પીવા પડે છે !

૩૯

વસમી વાટ.

ચાલ્યાં જાઓ, ચાલ્યાં જાઓ, પ્યારાંઓ !

–તમારા માટે અમારી વાટ વસમી છે. અમારી વાટે તો ખૂનની ખરાબી થશે, બદનની ખાક હોશે, જીવન જલાવવું પડશે.

આમ છતાં યે શી ખાત્રી કે તે મળશે અને આશા ફળશે ?

ચાલ્યાં જાઓ, બાપુ, ચાલ્યાં જાઓ !

૪૦

મારૂં દર્દ.

નિસાસાના સીત્કારો મારૂં દર્દ ગુંજે છે, અને તલસતી કીકી આંસુના અર્ધ્ય આપે છે.
ભાવનાઓ હૃદય પર વિરહની મૂર્તિ આલેખે છે.
તારી સ્મૃતિજ મને ઘેલો બનાવે છે !

૪૧

જાદુગરી.

તારી આંખોમાં એટલું કામણ છે, તારી જબાનમાં એટલું વશીકરણ છે અને તારા દિલમાં એટલો ઉંડો દગો છે, કે ઉરનો ભરૂસો આથમશે કે ઉદય પામશે, તેની મને ગમ નથી.

જાદુગરી, હજી તો જીગર ખોલ !

૪૨

તારો દિમાગ.

તારા દિમાગની રોશનીથી સારી આલમ અંજાય છે, તારા જીગરની મહોબ્બત કરવા સારી જહાં ઉભરાય છે, તારી ચશ્મોના ખોફમાં પણ ખુદાઇ છે, ગુસ્સામાં પણ રહમદિલી છે.

અહો ગુલબદન ! રોશન થા !!

૪૩

પાગલ ઇન્સાન.

બાંદી,

બસ જા.

એ બેનઝીર હસિનાને ખબર કર, કે તેની ખિદમતમાં આ નાચીઝ ગુલામ હાજર રહેવા તૈયાર છે. તેની બેમિસાલ ખુબસુરતીથી આ અદના ઇન્સાન પાગલ બન્યો છે.

૪૪

તહેનાતની તલબ.

હું પણ ખૂન-માંસનો ઇન્સાન છું. મને પણ તારાં પાક કદમ ચૂમવાની તલબ થાય છે.

તારી રોશન ચશ્મોનું નૂર મારા બદનની જલનને વધારે છે.

ખુબસુરત પરી ! તહેનાતમાં રહેવાને રજા આપ.

૪૫

દાસની ભેટ.

આજે તો તારે માટે તારો દાસ ઇશ્કનો શરાબ લાવ્યો છે અને વસંતના કટોરામાં ઉભરાતું યૌવન છલોછલ ભરી અહીં આવ્યો છે. ઇચ્છા હોય તો તારે ચરણે અર્પણ કરે.

૪૬

હજીએ ખરાબ કરવો છે ?

તારાં નૈનાંની આગે મારા હૈયામાં હોળી પ્રકટાવી છે;

–મને ધીમે ધીમે હૈયાસૂનો બનાવ્યો છે.

હાં ! હજીએ તારે મને ખરાબ કરવો છે ?

૪૭

પિપાસા.

સારા સંસારમાં મારી ઘેલછા ચર્ચાઇ રહી છે, છતાં હું તો મારાં આતુર નૈનાંની પિપાસા છિપાતાં સુધી તારા સામું જોયાંજ કરીશ.

બધાં શું કહેશે તેની મને કયાં દરકાર છે ?

૪૮

જ્વાળામુખી.

ચાલો, જ્વાળામુખી ફાટયો છે !

એના ધગધગતા લાવામાં સઘળું ભસ્મ થશે અને એ દટંતરમાં આ દુઃખી હૃદયના આર્તનાદ શમી જશે !

૪૯

નિષ્ઠુર જોગણ.

જોગણ,

તારાં ગીત વડે તેં મારૂં હૈયું હચમચાવી નાખ્યું છે, ને તારી ઝોળીમાં મારા જીવનની મીઠાશને સંકેલી લીધી છે.

આમ કર્યા છતાંય તું અહિંથી ખસતી નથી, અને ઉંડુ ઉંડુ ગુંજ્યાં કરે છે.

અરેરે ! તારે મારૂં સર્વસ્વ હરવું છે ?

તારે મારૂં સર્વસ્વ હરવું છે ?

૫૦

પિશાચિની.

પિશાચિની !

મારૂં હૃદય લુંટી લઇ તેં મને સાવ ભિખારી બનાવ્યો છે.

—અને તું હસે છે? નિષ્ઠુર!—હસે છે?

× × ×

અરેરે! હું ભિખારી બન્યો છું!

૫૧

કોનું શરણ લઇશ?

જો જગત મને દિવાનો કહેતું હોય તો તે તારેજ માટે છે. તારામાંજ મેં મારી સર્વ પ્રવૃત્તિઓ આરોપી છે.

છતાં, જગતની માફક તું પણ મને દિવાનો કહીને તરછોડશે તો હું કોનું શરણ લઇશ?

મારી શી દશા થશે?

૫૨

શહનશાહી.

તું કહેતી હતી કે "શહનશાહી શહીદીમાં છે;" તો આજે હું શહીદ બન્યો છું, અને જીગરની જીદ છોડી તારી સામે ખડો થયો છું.

૫૩

વિચાર કરી જો!

વારંવાર તું મને તિરસ્કારીશ એટલે શું હું પાછો ફરીશ? રોષભર્યો શું હું પાછો ફરીશ?

હું શું પાછો ફરીશ ?

ફરી ફરી વિચાર કરી જો !

૫૪

ઝાલીમ.

ઝાલીમ !

દિલની આતશ બુઝાવ વ કત્લ કર.

તારાં નૈનાંની આગે મારા હૈયામાં હોળી સળગાવી છે. મને ધીમે ધીમે હૈયાસૂનો બનાવ્યો છે.

શો ઇરાદો છે? હજીયે તારે મને ખરાબ કરવો છે?

૫૫

ઘવાએલું દિલ.

હવે કશુંજ કહેવાનું નથી.

લોહીથી નીતરતે હૃદયે એ બધા ઘાવ સહન કરીશ અને મૂગો મૂગો બેસી રહીશ.

મારે કશુંજ કહેવું નથી.

ભાવનાનો ભભકભર્યો ચિતાર ખડો કરી તને રીઝવવાને હું અસમર્થ છું.

ઝબાં પર તારૂં નામ લેતાં મરીશ. તારી ખુશામદ તો નહિંજ કરૂં.

૫૬

માયાવિનીને.

માયાવિનિ !

હું તને રગે રગે પિછાનું છું.

તારી ઝંખના કરતી આ કાયાને વિયોગના દાવાનલમાં સળગી જવા દઈશ. પણ મારા આત્માને તારા મોહપંજરનું પંખેરૂં નહિંજ બનવા દઉં. બેશક, નહિંજ બનવા દઉં.

૫૭

બેપરવાહોની રાહ.

ચૂપ ! ઝખાં બંધ કર !

આજથી મારો અને તારો સંબંધ ખતમ થાય છે. બેપરવાહોની રાહે મસ્ત રહેતાં અમારાયે દિવસો ગુજરશે.

સીનામાં ખંજર ભોંકી રહમ બતાવે છે ?

૫૮

આંસુના દેવ.

હૃદય, ઉઠ !

આંસુના દેવ તને આશીર્વાદ આપે છે. ળળી-ઢળી તેમનું સ્વાગત કર.

૫૯

બેકદર !

આવી ભયાનક રાત્રિએ મારી એકની એક કિશ્તી ભરદરિયે ઝંપલાવવા તૈયાર થયો, ત્યારે છેલ્લીજ ઘડીએ તું રીસાઇ બેઠી.

બેકદર! તારા બેવફા દીલને એકવાર ફરીથી પૂછી જો !

૬૦

ભરદરિયે કિશ્તી.

ભવસાગરના ઘરડા ખલાસીઓએ મને બહુ બહુ શિખામણો આપી હતી.

" જવા દે જુવાન ! " તેમણે કહ્યું, " આ તુફાની સાગરમાં તારી કિશ્તી જોખમાશે અને પેલે પાર નહિં પહોંચાય. "

મેં તેમની શિખામણ નહોતી માની.

અય પરસ્તાની પંખી ! મેં તેમની શિખામણ નહોતી માની અને તારીજ ખાતર ભરદરિયે કિશ્તી ઝંપલાવવા હું તૈયાર થયો.

—પણ તારી સમીપ એ બધી વાત આજે નકામી છે !

૬૧

–તો શી દશા ?

બાબત સમજાતી હોય, છતાં દીલ ખોલાતું ન હોય, અને હૈયું મુઝાતું હોય, તો, શી દશા ?

૬૨

જાુઠ્ઠી !

બસ.–ખલાસ ! રમી ચૂકયો !!

–જોઇ લીધું કે તારી સાથેની મહોબ્બતમાં શી મીઠાશ છે !

જાુઠ્ઠી !

મારૂં જીવન આમ ખતમ થયું પણ મારી આશાઓની ચિતામાંથી અનેક નવજાુવાનોને શીખવાનું મળશે.

તારી સાથે ઇશ્કના દાવ ખેલતાં સૌએ બે ઘડી થંભી જશે અને વિચાર કરશે.

૬૩

એકલડી નૌકા.

ખુલ્લા સઢે હોડી મેં હંકારી મૂકી.

એ અફાટ દરિઆવમાં અમારી નૌકા એકલડી હતી.

ઉપર આભ અને નીચે પાણી.

કાળીની ફણાપર નાચતા કૃષ્ણની જેમ, કુંફાડા મારતા એ ઉછળતા સાગરપર, અમારી નૌકા નાચી રહી.

મારો આત્મા અબોલ રહી એ બધો ખેલ જોયાંજ કરતો હતો.

૬૪

ઠગારી માશુક.

તેનો કોઇ વિશ્વાસ ન કરશો.

હજારો પર તેણે પોતાનું જાદુ અજમાવ્યું છે, હજારોને તેણે ભુરકાવ્યા છે.

એકવાર તાળી આપી ફરીથી આશ્વાસનનો એક સખુન પણ તેણે ઉચ્ચાર્યો નથી.

એકવાર આગ લગાડી કોઇનાં પણ બળતાં હૈયાંને બુઝવવા તેણે પ્રયત્ન નથી આદર્યો.

ખરે ! તેનો કોઈ વિશ્વાસ ન કરશો !

જ્વાળા.

તમે કરશો કે જફા મ્હારી વફાને બદલે
કહોને, અય સનમ! હું પ્યાર કરૂં કે ન કરૂં?

× × ×

બૂતો બેકદ્ર છે: લાખોને કર્યા છે પામાલ
દિલ હું આપીને એતબાર કરૂં કે ન કરૂં?

× × ×

મ્હારૂં દિલ છીનવી, ના કહે છે આપવા પાછું:
તોછડું લાગશે, તકરાર કરૂં કે ન કરૂં?

અમૃત. કે. નાયક.

૧

નાગણ.

નાગણ જેવી ઝેરીલી તારી પ્રકૃતિને પિછાનું છું. મારા દુઃખમાં દટાએલો હું જગતના એક ખૂણે જ્યાં જરા જંપીને બેસું છું, કે તારી ફણા ફેલાય છે, તારો ફુંફવાટ શરૂ થાય છે.

અરે, રે! મેં તારૂં શું બગાડયું છે?

૨

દીનયાચના.

રે! અમૃતની તો આશા નથી, પણ વિષ તો સુખથી પીવા દે! સંસારમાં મારે માટે સુખ નથી તો વગર રીબ્યે મરવા તો દે!

૩

પલટો.

અરેરે! જ્યારથી તારે દ્વારે મેં તારા નામની ટેલ નાખી ત્યારથીજ મારા સુખી જીવનનો ઇતિહાસ પલટાયો છે.

૪

ફિટ્કાર.

[૧] ધિક્કાર! શત શત ફિટ્કાર!! × × આ....મ,

—કોઇ ખીલતા જોબન જેવી માશુકને મળવાનું મૂકી તારાં યુગપુરાણ કદમ ચુમવાને હું નીચો નમ્યો, ત્યારે તેં લાત મારી.

—નિષ્ઠુર! તેં મને ધૂતકારી કહાડયો!

—ધિક્કાર!

---

[૧] तदर्पिताखिलाचारः सन् कामक्रोधाभिमानादिकं तस्मिन्नेव करणीयम् ।

પ્રભુમાંજ સર્વ કર્મો અર્પીને (ભક્તે) કામ ક્રોધ અભિમાન વિ. તેના પ્રતિજ કરવાં. ના. ભ. સૂ. ૬૪

૫

એકજ આલાપ–

મધુવનની બંસી સમાન તારાં મીઠાં ગાનથી લોભાઇ મેં સઘળું પડતું મૂકયું અને તારાંજ ગાન સાંભળવા દોડી આવ્યો ત્યારે તું મૂગી બની.

અરે ! એક આલાપ તો થવા દે !

૬

દુરંગી દુનિયા.

દુરંગી દુનિયા !

આજ સુધી મેં તારી સાથે પ્યાર કર્યો અને પડતા સખુન ઝીલ્યા.

હવે હું છુટો થાઉં છું.

અરેરે ! તારા એ સ્વર્ણપન્જરમાં મારા જેવાં કેટલાંયે પંખેરૂ પુરાયાં હશે !

૭

મારાં ગીત.

જ્યારે મૃત્યુનાં ઢોલ વાગશે ત્યારે મારાં ગીત એની મેળેજ એ મહાનાદમાં બંધ થશે.

અત્યારથીજ મારાં ગીત બંધ કરાવવાની તમને એવી શી તાલાવેલી લાગી છે, કે દુન્યવી કાયદાનાં દફતર ઉથામો છો અને મને પીડો છો !

૮

ઝંખના.

સહનશીલતા મારાં ગાનથી કંટાળી છે ને વિદ્વત્તા તો એ ગાન સુણી બા'વરી બની છે.

જગત હવે મને ચૂપ રહેવા સૂચવે છે.

અફસોસ !

હું શું કરૂં ? મારૂં હૃદય તો તનેજ ઝંખે છે.

૯

પ્રશ્ન.

સબુર !

–તારા માટે જીવનમાં મેં શું શું નથી કર્યું? અને આમ છતાં યે તેં બોલવા જેવું શું રાખ્યું છે?

બોલ, શું જવાબ દે છે ?

૧૦

મુંઝવણ.

તારા સનાતન સંદેશ હું સમજી શકયો નથી અને અક્ષરલેખ ઉકેલી શકયો નથી.

વિયોગની જ્વાળામાં હું તેથીજ ઝંપલાઉં છું અને જીવનના સુખને જલાવી દઉં છું.

તારા દિવ્ય સંદેશ કયારે સમજાશે ?

૧૧

મીઠાશ.

જેણે જેણે તારા મંત્રો સમજાવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, તેઓને ઘેલછા લાગી છે, અને જગતનું ભાન ભૂલ્યા છે.

હું પણ આજથી તારા મંત્રો સમજવાનો પ્રયત્ન કરૂં છું. સમસ્ત બ્રહ્માંડનું ભાન ભૂલી મારે તારાજ ચરણમાં વિલસવું છે.

અહો ! તારા માટે ઘેલા બનવું એમાં પણ કેટલી મીઠાશ !

૧૨

[1]ગાનપ્રાબલ્ય.

જ્યાં સુધી આકાશના તારાઓમાં એક પણ પલકારો થયાં કરશે,

જ્યાં સુધી સાગરનાં જળ એક પણ પળ ડોલ્યાં કરશે,

[1] સ્વરચિન્હ દોલન સૂચક છે. આ મૂકતક સ્વરભાર પૂર્વક ન વાંચતાં અન્યથા વાંચવાથી સહજ જ પ્રાણહીન બને.

જ્યાં સુધી મારા હૃદયમાં એક પણ ધબકારો ચાલુ રહેશે, ત્યાં સુધી મારાં ગાન સમસ્ત વિશ્વને ધ્રૂજાવી મૂકશે.

૧૩

નિષ્ઠુર !

અરે રે ! બુઢ્ઢા ભક્તો કહેતા કે "તું તો દયાળુ છે !" પરંતુ, માનિનિ ! મારા ચિરાતા જીગર ને નિષ્ઠુરતા સિવાય તારામાં કશુંજ નથી સમજાતું.

નિષ્ઠુર ! તારી ઝંખનામાં દિનપ્રતિદિન મારૂં હૃદય ચિરાતું ચાલ્યું છે !

તને તે શું કહેવું ?

૧૪

નિરાશાના સંદેશા.

દૂ....ર, દૂ....રથી નિરાશા સંદેશા લાવે છે કે, "હજીયે તારાં મૌન તૂટયાં નથી."

અરેરે ! તેં શું કરવા ધાર્યું છે ?

૧૫

તું

સૌન્દર્યના બુરખામાં છુપાતી સન્ધ્યા વિસ્મિત નજરે તને નિહાળતી શરમાય છે.

દૂ....ર મહાસાગરમાં સમાતો સોનેરી સુરજ તને જોવા સ્હેજ સ્થંભી જાય છે.

રૂપાના કળશવાળી અને રૂપેરી પુષ્પની છાબ ભરી આવતી શાન્તિમય નિશાનાં ઝાંઝર દૂ....ર ઉંડાણુમાંથી ઝમકે છે.

તારૂં સ્વાગત કરવા સર્વ કોઇ આતુર છે !

૧૬

એમાં મારો શો દોષ ?

એમાં મારો શો દોષ ?

કહે ! એમાં મારો શો દોષ ?

પહેલાં મારૂં હૃદય શાન્ત હતું. પરંતુ, માનિનિ ! જે દિવસથી તેં એ રસગીતો ગાઇ, ત્યારથી મારામાં કંઇ કંઇ તોફાનો મચવા માંડયાં.

મારી દૃઢતામય શાન્તિ ધ્રૂજી ઉઠી, અને મોહનામાર્યા અંતે મેં આશાના ઉંડાણુમાં ઝંપલાવ્યું.

રે આશાના ઉંડાણુમાં ઝંપલાવ્યું !

૧૭

ઝંખના.

આશાના તરંગી પરપોટા રંગબેરંગી બનતા અને ફુટતા. પ્રયત્નના આવેશમય પડઘા દૂર પ્રદેશમાં

પડતા અને સમાતા અને આવેશમય જીવન આગળ ધસતું અને પાછળ પડતું. છતાં તારી ઝંખના તો દમબદમ ચાલુજ રહેતી !

૧૮

સીમાપ્રદેશ.

એ પ્રદેશમાં શાન્તિ અને અશાન્તિની સીમાઓ સંધાતી હતી.

પ્રકાશ અને અંધારનાં પૂર ત્યાંથીજ ઉભરાતાં હતાં.

હર્ષ અને શોકના ધ્વનિ એ સ્થળેથીજ ઉઠતા હતા.

જીવનપ્રવાહમાં તરંગિત બનતી મારી વૃત્તિઓ પણ આશા અને નિરાશાની એજ ઉદયભૂમિમાં અસ્ત પામી.

૧૯

કવિતા.

એ સીમાપ્રદેશમાં કલ્પના અને હૃદય મળતાં અને જીવનના તારપર અનુભવની અંગુલિ થરકાવતાં ઉંડું ઉંડું ગાતાં.

ઘેલાં માનવોએ એવાં ગીતને કવિતા કહી.

કવિઓએ એમાં અંતરની વેદના અનુભવી.

૨૦

અનંતસુંદરિ !

મને શું માલુમ કે જગતનો જાદુ તારામાંજ ઝબકે છે? હું શું જાણું કે પ્રકાશનાં પૂર તારામાંથીજ સ્ફુરે છે!

ક્યાંથી ખબર કે વિશ્વનાં સત્ત્વો તારી આજ્ઞાનેજ અવલંબે છે?

અનંતસુંદરિ!

તારા મંત્રદંડથી તેં તો સમસ્ત વિશ્વને વશ કર્યું છે!

—અરેરે! આજ સુધી હું ભૂલમાંજ ભટક્યો!

૨૧

રે બેવફા!

પૂર્ણિમાના પ્રફુલ્લચંદ્ર સમાન જીવનકમળને જેણે એકજ ક્ષણમાં બીડાવી દઇ તું ભ્રમરીને હૈયામાં ધારણ કરી ત્યારે મધુમીઠા હૃદયરસને ન પીતાં તેના હૈયાને કોરવા તું તૈયાર થઇ છે?

રે, બેવફા! વિચાર કરી જો!

૨૨

મીઠાં સ્વપ્નો.

કાંઇ કાંઈ મધુર સ્વપ્નોમાં મન મશગુલ હતું અને આનંદમાં આત્મા ડોલતો હતો.

પણ એકાએક નેત્ર ખુલ્યાં અને એ રસસૃષ્ટિ સંકેલાઇ ગઈ! કેવું મીઠું સ્વપ્ન ! કેવી રમણિય પળો !

૨૩

મ્હાવરો.

મ્હાવરાની જેમ મેં આમ તેમ જોયું.

દૂર સરિતા અટ્ટહાસ્ય કરતી ઉભરાતી હતી અને કિનારા પરનાં વૃક્ષો ઝુકી ઝુકી તેને નમન કરી રહ્યાં હતાં. હું એ નિરવધિ જગતમાં લીન થતો સ્થંભીજ ગયો !

૨૪

સારંગીવાળો.

સારંગીવાળા ! તેં તો મને ઘેલો બનાવી મૂક્યો.

એ કરૂણ તારને છેડતી તારી અંગુલિએ તો મારા જીવનના તાર ધ્રૂજાવી મૂક્યા છે. હૃદય ફાટું ફાટું થાય છે.

શયતાન ! તારાં એ ગીત બંધ કર !

૨૫

બેકદર.

અય, બેકદર !

ઉંઘ વિનાની રાત્રિઓ મેં તારા ધ્યાનમાંજ ગાળી છે. નિમિષ વિનાનાં નયન મેં તારી વાટ જોવામાંજ પ્રેર્યાં છે.

—અને ખાંડાની ધારે અનેક ઉપવાસો મેં તનેજ મળવાને કીધા છે. છતાં નિરાશાનો પ્યાલો તો મારેજ પીવો પડયો છે !

૨૬

વિયોગી ચેહ.

એ વિયોગી ચેહના તડતડાટમાં વિજયનો ધ્વનિ હતો. એમાં અનંત આશા અને અખંડ શ્રદ્ધા તણુખતાં હતાં.

વિયોગની ભભૂકતી ચેહને બુઝવવા કોઇ પણ પ્રકારની શક્તિ સમર્થ ન હતી !

૨૭

ભસ્મનિષ્ઠ.

સ્વર્ગની કલ્પના સમાન આ સુંદર જીવનને વિયોગની જ્વાળામાં મેં હોમી દીધું છે. સનમની શોધમાં જીવનની મઝા જલાવી દીધી છે.

હવે હું ભસ્મનિષ્ઠ બન્યો છું.

"ફના–ફિલ્લાહ !" [1]

---

[1] ફના–ફિલ્લાહ: પ્રભુમાં સર્વ સમર્પણ.

"હું" અને "મારૂં" - એ નાશ થયા પછીની દશા. "સાફી" દશાનું એ લક્ષણ છે "સાફી" – બ્રહ્મનિષ્ઠ–સામાન્ય મનુષ્યથી પર છે. સામાન્ય મનુષ્યને દેહાભિમાન હોય છે જ.

'अहंममाभिमानलक्षणोपेतो मनुष्य :'

"હું" અને "મારૂં" એવા અભિમાન રૂપ લક્ષણવાળો તે મનુષ્ય

૨૮

મંત્રજ્વાળા.

એ ભસ્મરાશિમાંથી ફફડી ઉઠતા "અઘોરમંત્ર"થી ગગનનો ગુંબજ ગાજતો અને ચિતાની જ્વાળા જેવાં ભડકતાં અનેક વિયોગી હૈયાં ખાક બનતાં.

જાણે વિશ્વનો પ્રલય કરવાને દાવાનળ પ્રકટી ઉઠયો હોયની !

એ મંત્રજ્વાળાથી જગત બધું સીઝાતું અને મુંઝાતું !

૨૯

ભયાનક સ્વપ્ન.

ઘણુંજ ભયાનક સ્વપ્ન !

–ધ્રૂજવા લાગી ધરતી અને ધડાકો થયો.

આકાશમાં અંધાર છવાયાં અને જ્વાળાઓએ દિશાઓ ઘેરી.

નાગણોની સળકતી જીવ્હાઓ સમાન અગ્નિ-શિખાઓએ ચોદિશ ચમકવા માંડયું.

એ પ્રલયાગ્નિમાં સમસ્ત વિશ્વના સૌન્દર્યને ક્ષણભર ભસ્મ થતાં જોયું–અને હું જાગ્યો !

હૃદય હજીયે ધડકે છે !–કંપે છે !!

૩૦

નિષ્ફળ કલા.

શિલ્પિઓ અને ચિતારાઓ !

પ્રિયાને માટે તલસતા આ જીગરમાં ઉભરાતા ભાવ તમારાં ટાંકણાં અને રંગમય પીંછીઓ નહિંજ ઉતારી શકે ?

ક્યાં ગઇ તમારી કલા ? ક્યાં છે તમારી ચતુરાઇ ?

૩૧

વિરહઘેલી—

સાંભળો સરિતાઓ, તમારી સમીપ મારી બંસીના એ મધુરા સૂર બજાવી લઉં.

પછી પળજો તમારા પ્રીતમના પંથે સુખેથી.

વિરહઘેલી વનિતાઓ ! થોભો.

સાગરરાજને મળવા ધસતાં તમારાં હૈયાંને મારાં વિરહગીત મીઠાં લાગશે.

—કદાચ મીઠાં લાગશે.

થોભો !

૩૨

ક્ષમાની સરિતાઓ.

મેં તો ક્ષમાની સરિતાઓ વહેતી મૂકી છે, જેમાંથી જગતના ગુન્હાઓ વહી જશે અને મારા તલસતા જીગરને તારાં ગાન ગાવાનો પુરતો વખત મળશે.

૩૩

વિરહસંગીત.

મને તેઓ કહેતા કે હવે તારાં વિરહસંગીત બંધ કર. તારાં ગીતથી સમસ્ત વિશ્વ આંસુ રેલે છે.

સર્વત્ર....ત્રાસ વરતાય છે.

–તેમાં હું શું કરૂં? મારે તો મારૂં હૃદય ખાલી કરવું છે.

૩૪

હુંજ મુરખો.

હા! હુંજ મુરખો કે તારા અનંત સ્વરૂપની પ્રતિકૃતિને મેં મારા માનવ હૃદયમાં ઉતારવા યત્ન કર્યો!

–ને તારી જળહળતી પ્રતિમા સામે મીટ માંડી આનંદ લેવા આતુર બન્યો!

૩૫

કોને પૂછું ?

દૂર, દૂરથી હાંફતી આવતી સરિતાઓ તારા સમાચાર આપ્યા વિના સાગરની ધૂનમાં રેલી જાય છે.

પ્રભાતનાં પંખેરૂ પાંખો ફફડાવી ઉંચે ઉંચે ઉડયાં કરે છે.

—અને તરૂવરો ઝુકી ઝુકી અટ્ટહાસ્ય કરે છે.

—અહો ! તારા સમાચાર કોને પૂછું ?

૩૬

પ્રેમી.

હતો એક પ્રેમી, જેને જગત ઘેલો માનતું. ભડભડતી ચિતામાંથી તણખતી ચીનગારીઓ તરફ તે જોતો અને રોતો.

જ્યારે એ આહ નાખતો ત્યારે માનવોનાં હૃદય કંપતાં અને હૈયામાં હોળી સળગતી.

એના અવાજમાંથી કોઇ એવી ઉંડી વેદના ધ્રૂજી ઉઠતી કે તે સાંભળી કોમળ કાળજાં ફફડી ઉઠતાં અને અંતર વલોવાતું.

એ ફના-દિલ સુફીના ભડકતા જીગરને બુઝવવાનો માનવજગતમાં એક્કેય ઉપાય ન હતો !

—એક્કેય ઇલાજ ન હતો !!

૩૭

વિયોગનાં તીર.

એ વિયોગનાં તીર તો કલેજાંને ચીરી જીગરને જલાવતાં છતાં, આપની યાદી રૂપ હોવાથી, દિલનાં દર્દ સમાવે છે, જીવન ટકાવે છે !

પ્યારાંઓ,

એ તીરને ખેંચી કહાડી હૈયાનો ઘા રૂઝવવા જશો તો પ્રિયાની યાદીનો અભાવ મારા પ્રાણ તત્કાળ લેશે.

મારા પર એવી દયા કરતા ના !

૩૮

આશાનાં રૂદન.

આશા ! આશા !

અરેરે ! જો તું ધ્રૂસકાં ભરી આમ રોવાનું ચાલુ રાખશે તો તારાં કલ્પનામય નેત્રો ઝંખવાશે, ઉત્કંઠામય કંઠ રૂંધાશે અને અંતરનો ઉલ્લાસ ઉડી જતાં તારૂં કોમળ હૈયું કરમાશે.

શીદ, સખી ! આમ ઓછું લાવી ધ્રૂસકે ધ્રૂસકે રૂવે છે ?

૩૯

પનિહારી.

પનિહારી !

અમૃત ઝરણનાં મીઠાં જળ લાવ—મારે માટે લાવ. બદલામાં, ઘેલી ! જોઇએ તો જીગર લે—સર્વસ્વ લે !

૪૦

ઝોબાતું જીવન.

હા ! ઝોબાય છે !

—મારૂં જીવન ઝોબાય છે.

અરેરે ! તારી અધરસુધા પી મારા પ્રાણ ક્યારે ફોરશે ?

૪૧

હવે તો—

હવે તો એક પતંગની પેરે મારે એ અનંત-જ્યોતિમાં ખાક થવું છે,

અંધારની માફક આકાશની અવિચ્છિન્નતામાં સમાવું છે. બંસીના સૂરની માફક પવનની પાંખો પર બેસી જગતના દૂર દૂરના પ્રદેશમાં ઉતરી પડવું છે !

૪૨

મસ્તદીલ.

શું હું સારી આલમનો શહેનશાહ નથી કે મારે તારી તહેનાતમાં ખડા થવું ?

શું હું અલખનિરંજન યોગી નથી કે મારે તારા સૌન્દર્યમાં લોભાવું ?

૪૩

પ્રપંચી.

પ્રપંચી !

તેં મને છેતર્યો છે.

માનવની આશા સમાન તું અપ્સરાની જ્યારે મેં ઝાંખી કરી ત્યારે હું સ્વપ્નસ્થ દશામાં હતો.

જીવનની જ્યોતિ સમાન તારી ઝળહળતી આકૃતિ મેં જ્યારથી જોઈ, ત્યારથી હું અંજાયો હતો.

મસ્ત માનવોને મુખે જ્યારથી તારાં વખાણ સાંભળ્યાં ત્યારથી તારી ઝંખનામાં આયુઃશેષ ગાળતો આવ્યો છું.

અરેરે ! તેં મને છેતર્યો છે.

૪૪

જડતાના અવરોધ.

કોટિ કોટિ સૂર્યનું તેજ મારામાં ભરેલું છે. છતાં અંધારના ઉભરા કેમ આવતા હશે વારૂ ?

અણુએ અણુમાં ચેતનની ચીનગારીઓ ભભૂકે છે, છતાં એ અગમ્ય સ્ફુરણામાં જડતાના અવરોધ શાથી થતા હશે વારૂ ?

૪૫

અમારો ભેખ.

અમને જોઈ તમે ખાખ ચોળશો તો સંસારી જંજાળ તમારી સાથે આવશે.

અમને તો વિરહનાં તીર ભોંકાયાં છે.

અમારો ભેખ અટપટો છે !

૪૬

છેલ્લી સફર.

આશાના સમુદ્રમાં આ છેલ્લી સફર છે. પ્રવૃત્તિનો પવન પ્રતિકૂળ નથી. નાવિક અને નૌકા નબળાં નથી. શાન્તિના સઢ ચઢાવ્યા છે.

કદાચ પેલે પાર પહોંચીએ પણ ખરા.

ઇશ્કના બંદાને આફત કેવી ?

૪૭

બુઝર્ગ દરવિશ !

બુઝર્ગ દરવિશ ! તમને એ મળી કે ના મળી ?

કે પછી, પ્રિયાના પાક પંથમાં નિગાહ કરતાં કરતાં સફેદીમય નિરાશા તમેયે સેવી ?

બોલો–બોલો !

૪૮

નાકારણે-

તારા ચરણે આટલી આટલી અરજ ગુજારી
એ રહમનો એક હરફ પણ તેં ઉચ્ચાર્યો નથી.

ભભૂકતા જીગરની આગને ન બુઝાવતાં તેં
માત્ર મારી મશ્કરીભરી ઉપેક્ષાજ કરી છે.

અને હજી પણ વિના તકસીર તું મને
કારે છે !

૪૯

ગદિલ.

સંગદિલ !

આ કમનશીબ નયનોએ તારા રૂપમાંજ
લાવ્યું અને તારા જીગરના ઝહરને મારી આશા-
l મીરાંએ અમૃત માન્યું. તોયે તું મારા તરફ
ભરી નજરે જુએ છે ?

ગુન્હો તારા નૂરમાં અંજાતાં મારાં ચશ્મનો :
આલમને મસ્ત બનાવનાર તારા એ દિદારનો ?

૫૦

રીતે વર્ણવું ?

સુરખીથી ઉભરાતા તારા આ હોઠ પર
ોબ્બતના કલામો ભર્યા છે ને તારી ચંચળ
મોમાંથી ઝાલિમ ઝહર ઉભરાય છે.

તને તે હું કઇ રીતે વર્ણવું ?

૫૧

ભવાટવીમાં ભૂલ્યો પ્રવાસી.

ચોતરફ વેર અને વે'મનાં વાદળ ચઢી આવ્યાં છે. ચારે બાજુએથી અનાદર અને તિરસ્કારનાં તોફાન ભભૂકે છે.

ભવાટવીમાં ભૂલ્યા આ પ્રવાસીને તારાં ચરણનું શરણ હા! કયાં મળશે?

૫૨

ભક્ત અને કવિ.

તર્કને તરછોડી હવે તો હું શ્રદ્ધાને શરણે જાઉં છું. અકલ્પ્ય ચરિત્રને હું ભક્તિના ભાવોથી આલેખું છું.

કવિ બિચારો કલ્પનાની પીંછીથી ભક્તહૃદયમાં ઘૂમાતા ભાંવો સ્પષ્ટચિત્રમાં કેવી રીતે આલેખી શકે?

૫૩

મારી નિર્બળતા.

બુદ્ધિ ઉપર હૃદયનો કાબુ નથી, નિશ્ચય ઉપર સંયમની સત્તા નથી, આવેશના અટકાવ માટે ઉપાય નથી,—આવા મહા પ્રવાહ સામે નિર્બળતા કયાં સુધી ટકશે?

૫૪

ર્ઘપાદ પૂજા કોની કરૂં ?

મારી છાબમાંની કળીયો ખીલી અને
ાઇ, છીપમાંનું ચંદન ઠર્યું અને સુકાયું, શીતળ
ની ઝારી ઉની પણ થઇ ગઈ. છતાં, તું તો
આવી !

અરેરે ! અર્ઘ્યપાદ પૂજા કોની કરૂં ?

૫૫

બધું શું અને શાથી ?

જ્યાં સૌન્દર્ય છે ત્યાં ભોક્તા નથી અને જ્યાં
ત છે ત્યાં સ્થિરતા નથી.

ભયંકરતામાં ભવ્યતા જોતાં માનવહૃદય કંપે છે.

–અને અદ્‌ભૂત દશ્યથી અંજાઇ ચમત્કારને
પૂજે છે.

જ્યાં રસ છે ત્યાં સ્ખલન છે.

દુ:ખમાં પણ સુખની આશા ઉભરાય છે.
નથી સમજાતું કે આ બધું શું અને શાથી છે ?

૫૬

ગુકતા.

ગઈ કાલેજ એ સુખના ફુવારા સમીપ આશાનો
નાચી રહ્યો હતો.

ગઇ કાલેજ એ કિરણમંડપમાં ચેતનના પ્રવાહ ભરાતા હતા.

—એ બધું ક્યાં ગયું ?

૫૭

ટમાળ.

એતો સાગરનાં જળ ડોલ્યા કરવાનાં, ચાંદા રજ ઉગવાના અને આથમવાના, યૌવનનાં પૂર ભરાવાનાં અને ઠલવાવાનાં.

જીવન અને મૃત્યું ?

શું શોચો છો ?—ઘટમાળ તો ભરાએ ખરી ને ઠલવાએ ખરી.—શું પૂછો છો ?

૫૮

લાસી !

જ્યાં સુધી સુકાન નહોતું તૂટ્યું ત્યાં સુધી કિનારે પહોંચવાની આશા હતી.

પણ સુકાન તો તૂટ્યું છે, સમુદ્ર તોફાની છે ને નૌકા વમળે ચઢી છે.

ખલાસી ! હવે શોક શાને કરે છે ?

૫૯

કરૂં ?

શું કરૂં ?

હૃદયના ભાવ આલેખવાને શબ્દ નથી. દિલની
ઝ હોલવવાને શાન્તિ નથી.

મને હૃદય છે પણ હું કવિ નથી.

મને કાંઇક થાય છે પણ સુઝ પડતી નથી!

૬૦

રણરજ ચૂમવા દે!

અરેરે! એકજ વખત જો તારી ચરણરજ
ને ચૂમવા દે તો આ આશામય જીવનને એકજ
ામાં સંકેલી લઇ વિરામ પામું.

બસ, એકજ વખત ચરણરજ ચૂમવા દે!

૬૧

રૂં મૌન.

તારા મુખચન્દ્રે મારા સાગરહૃદયમાં ભરતીઓટ
ાવ્યાં અને તારા જાદુએ મારા જીગરને અધીરૂં
ાવ્યું.

છેવટે સંસાર છોડી હું સાધુ થયો.

છતાંયે તારાં મૌન ખૂટતાં નથી!

૬૨

કયારે મળશે?

શ્રદ્ધા, એ અનંત આશા છે. જીવન, એ
ાને અવલંબતુ સ્ફુરણામય ચેતન છે. પ્રયત્ન, એ

વનનો સ્વભાવ છે. પ્રવૃત્તિ, એ પ્રયત્નનું નિમિત્ત સુખદુઃખ એ પ્રયત્નશીલ જીવનની ભૂમિકા છે :

—અને તારાં ચરણનું શરણ એ તો શ્રદ્ધામય, શારંગી, પ્રયત્નશીલ જીવનની પ્રગતિનું અંતિમ ય છે.

જીવનદેવિ ! તું ક્યારે મળશે ?

૬૩

રે !

દેવિ !

માનવના હૃદયમાં તો ઉચ્ચ નીચનો ભેદ ાં છે અને સૃષ્ટિનાં સત્વોએ તો સત્તાનું સામ્રાજ્ય કાર્યું છે.

પરંતુ તારા દરબારમાં તો ચંદ્રિકાનાં ઝરણ, ણના ઓઘ અને પ્રણયના પ્રવાહ નાના અને મોટા ને માટે સરખા વહે છે.

—હું જાણું છું કે સરખા વહે છે !

૬૪

શૂકના રાહ.

બુઢ્ઢા સુફીઓ કહેતા કે માશૂકના રાહમાં તના સોદા છે.

જીગરનું જોર હોય તેજ ઝખમની વેદના જીરવી શકે.

ભક્તજનો ગાતા કે ભક્તિના મારગ તો શૂરા માટે છે, એમાં તો શિર તણાં સાટાં છે:—એ વાટયો તો વસમી છે !

ભલે, ગમે તેમ હોય! માશુકનું નામ લેતાં ઝબહ થવું એમાંયે ઓર મીઠાશ છે !

૬૫

મંજૂરે નઝર.

સુલ્તાના,

તારો ગુલામ જીવનનાં ગાન નઝર કરે છે અને ફરમાનની રાહ જોતો ઝુકી રહ્યો છે !
મંજૂરે નજર ! રહમ કર, રહમ કર !

"આશક આ પડ્યો બેહોશ: મરી જાએ હિજરાહ!:
આ ફરહાદની કબરે નથી શિરીન સૂવાની!"

× × ×

"જફાને, ને સનમને, ને સનમની ક્રૂરતાને, ને
જહાંને આપતા જાશું સલામી આંસુની છેલ્લે!" —કલાપી—

વિભૂતિ.

હઝારો ઓલિયા મુર્શિદ ગયા માશૂકમાં ડૂબી:
ન ડૂબ્યા તે મુવા: એવી કલામો સખ્ત ગાઇ છે!

અમૃત. કે. નાયક.

× × ×

"કહા હકને, 'તું કર સિઝ્દા' તો મજનૂંને કહા હકસે:-
'મેરા સિઝ્દા હય લયલાંકો ક્યા ઉસ્સે તું બડા હોગા?
'અગર સૂરત તું લયલાંકી, ખુદારા બનકે આજાવે
'યે સરતનસે જુદા કરકે, તેરે આગે ધરા હોગા!
'મુઝે ખ્વાહિશ હય જન્નતકી, ન ખ્વાહિશ હૂર ગિલમાંકી,
'મુઝે ખ્વાહિશ હય લયલાંકી, મેરી લયલાં—મિલા **મૌલા.**
'તેરા અહેસાં બડા હોગા!'"

"સાગરનું" ગઝલિસ્તાન. (પ્રસ્તાવના)

૧

...ાશૂક વિનાનું બેહિશ્ત.

ફિરિશ્તાઓ,

તમારા બેહિશ્તમાં ગુલ છે, બુલબુલ છે, આ...
...ે હયાત છે, કાતિલ પરિયાં છે, બધુંયે છે, પણ—
...દિલબર નથી!

ત્યાં તેનાં જાદુઇ નૈનાં નથી, બેમિસાલ સૂર નથી, મગરૂર હૈયું નથી.

માશૂક વિનાના બિયાંબાન્ જેવા તમારા એ બેહિશ્તને હું શું કરૂં ?

૨

તેજ રાહ.

જે રાહે મજનું અને ફરહાદ ગયા છે, તેજ રાહ અમે લીધી છે. તેજ રાહ અમે સ્વીકારી છે કે જે રાહે મન્સુર અને ખ્રિસ્ત ઝબહ થયા છે.

૩

અમારા દિલની આગ.

અમારા દિલમાં તેજ આગ ભભૂકે છે, કે જેમાં મીરાંનું વિષ ખાક થઇ અમૃત બન્યું.

અમારા દિલમાં તેજ આગ ભભૂકે છે, કે જેના પ્રતાપે ગોપીનાં દિલ ગોવિન્દ બન્યાં.

૪

કારમી વેદના.

ઉંડે ઉંડે સળગતા જીગરની આગ કોઇ દિ અનુભવી છે ?

મૂર્ખ ! એવી કારમી વેદનાનો તને અનુભવ ક્યાંથી ?

૫

અવધૂત.

આ અવધૂતની આંખમાં અટૂલ શ્રદ્ધા અને ઉંડી ભાવના ભરેલાં છે.

એની ઇશ્કની ધૂણીના અંગારા કદીયે બુઝાયા નથી.

એણે અડગ રહી આ જંગલમાં વર્ષા, ટાઢ અને તાપ સહન કર્યાં છે. છતાંયે વિશાદની છાયા એના ચહેરા પર જરાએ નથી આવી.

જેમણે જેમણે એ જંગલમાંથી પગવટ રાખી છે તેમણે તો "[1]ઇશ્કની આગમાં ફના થતા એ યોગીને "સનમ"ના ધ્યાનમાં સદાએ મસ્ત રહેતો નિહાળ્યો છે."

૬

પાસાબાજી.

પાસો ફેંકવો છે ?

ફરી ફરી તારા હૈયાને પૂછી જો.

---

૧ "ઇશ્ક" નો અર્થ અહીં "ઇશ્કે હકીકી" લેવો. "ઇશ્કે મિઝાજી" અને "ઇશ્કે હકીકી" એમ ઇશ્કના બે પ્રકાર છે. મિઝાજી ઇશ્ક પાર્થિવ પ્રેમનો પર્યાય છે. હકીકી ઇશ્ક દિવ્ય પ્રેમના આધ્યાત્મિક અર્થમાં વપરાય છે. હકીકી ઇશ્ક "ઇશ્કે ઇલાહી" પણ કહેવાય છે.

બાજી પલટાશે અને ખુવ્વાર થવાનો પ્રસંગ આવશે.

એક વાર સારા સંસારમાં દાવાનળ સળગી ઉઠશે.

તું નહિં ધારતો હોઉં તે દિશામાંથી જ્વાળા-મુખી ફાટશે અને તારી નીચેનીજ ધરતી ધડાકાબંધ ધ્રૂજી ઉઠશે.

એક વાર ફરીથી વિચાર કરી જો. જીરવવાની તાકાત છે ?

૭

એ સુંદર સરોવર !

ગહનતાના આરા ઉપર ઉભો રહી હું એ સુંદર સરોવર જોયાં કરૂં છું, કે જ્યાં આત્માની પાંખડીઓ ફૂટે છે અને ઉર્મિઓની પરંપરા ઉછળતે હૈયે અનંતનાં ગાન ગાય છે.

૮

આનંદનું પારણું.

દર્શનભૂખ્યાં લોચન આજે આનંદનું પારણું કરશે અને તપસ્વી હૃદય ત્રિભુવનમોહિનીના ગાનમાં ગુંથાશે.

આજે રસનાં પૂર આવશે, અનંતશાન્તિ ઉભરાશે અને વિશ્વની દેવી વિયોગી યોગીની વ્હારે ધાશે.

૯

શરાબ.

એ શરાબ તો હું નથી પીવાનો.

શરાબના ઘેનમાં રખેને મારી આંખો મીંચાય અને મારી સમીપથી સૌન્દર્યનો અંબાર દૂર થાય !

૧૦

પ્રતિજ્ઞા.

મૂશળધાર વરસાદ પડે છે તેમાં મારે શું ?

હું તો આ નદીની ભેખડ ઉપર ઉભો રહીશ.

ફીણ ભર્યાં મોજાં છોને આવતાં અને પૂરથી કિનારો ભલે તૂટતો.

મને તો માશુકે અહિંજ મળવાનું કહ્યું છે.

પ્રિયાનાં વેણુની પૂજા પ્રાણથી કરીશ.

૧૧

"તું આવી!"

તેજનો અંબાર ઉભરાયો અને અંધારના ગર્ભમાંથી વિશ્વ પ્રકટી ઉઠ્યું.

ચેતના ગુંજી રહી, કે "તું આવી !"

૧૨

"તું પ્રકટી!"

એકાએક સૌન્દર્યનો સાગર ઉભરાયો અને તેના રત્નગર્ભમાંથી ભુવનમોહિની ભભૂકી ઉઠી !

નેત્ર અંજાયાં, હૃદય સ્થંભ્યું અને "તું પ્રકટી"!

૧૩

હું જાગ્યો.

કાળાં વાદળાંથી સુરજનું કોઇ કિરણ ફુટતું હોય, તેમ તારી શ્યામ કીકીમાંથી કિરણના ઓઘ ઉભરાયા,

—અને હું જાગ્યો.

૧૪

અમીનિધિ.

મેં તો જોયું કે મારી સમીપ અમીનિધિ લ્હેરાં લેતો હતો અને સૌન્દર્યનું પૂર તેમાં ઉભરાતું હતું.

પ્રકૃતિના એ મહાપ્રવાહ સામે ટગર ટગર હું જોઇજ રહ્યો !

૧૫

સૌન્દર્યનો સાગર.

સૌન્દર્યનો સાગર જ્યાં લ્હેરાં લેતો હોય ત્યાં નેત્રને નવરાશ કેવી ?

રસનાં પૂર જ્યાં વહેતાં હોય ત્યાં હૃદયને પિપાસા કેવી ?

અનાહત ગાન જ્યાં ગુંજતાં હોય ત્યાં આત્માને અશાન્તિ કેવી ?

૧૬

ચમૂર્તિ.

કલ્પનાની પાંખો પર આનંદની દિવ્યમૂર્તિ
ઊજી હતી અને તેના શિરપર સ્નેહનો મુકુટ
ડળતો હતો.

ગહનગગનમાં ઉડતી એ મહાદેવીને ચરણે
વૃત્તિઓ ઢળતી હતી. અને સ્ફુરતા રોમાંચમાંથી
ચ ભભૂકતું હતું. ૐ तत्सत्।

૧૭

ા...માં.

તારા તેજમાં જગતનાં ફૂલો ખીલી ઉઠયાં.

તારા શ્વાસોચ્છ્વાસમાંથી વિશ્વની શાન્તિ
ા લાગી.

તારી આંખના પલકારામાં ઉષા અને પ્રકાશ
ડવા લાગ્યાં.

—હું તો જોઇજ રહ્યો !

૧૮

ની ભૂખી.

પ્રેમની ભૂખી પધારે છે, માનવો !
—પ્રેમની ભૂખી પધારે છે.
સ્વાર્થને ચિન્તા સળગાવી મૂકો સૌ
વિશ્વપાવની આવે છે !

૧૯

ભુવનમોહિનિ.

તેં જ્યારે કિરણુની કંચુકી પહેરી, સૌન્દર્યની
ો ઓઢી, ત્યારે તો ત્રિભુવનમોહિનિ! તારી
મય પ્રભામાં વિશ્વની વિભૂતિઓ ડોલી અને
લી ઉઠી !

૨૦

ણયદેવી.

અણુખીલી પાંખડીઓ ખીલી ઉઠી.

સૌન્દર્યની સરિતામાં ચેતનનાં પૂર ઉભરાયાં.

દિશાઓમાં ડંકો થયો કે પ્રણયદેવી પધારી છે!

૨૧

રી અખંડતા.

ઉષાના સુવર્ણકટોરામાંથી પ્રભાતનાં પૂર
કાયાં અને વિશ્વની જડતામાં ચેતન ફફડયું.

મેં તો જોયું કે અણુએ અણુમાંથી તારી
ખંડતા ઝબકી રહી છે!

૨૨

શ્વનું નાટ્ય.

તેં જ્યારે તારી તેજોમય કફની પહેરી અલખ
ગાવી, ત્યારે અંધારના પડદા ઉઘડયા, પ્રકાશનાં
પથરાયાં, ચેતનની ચીનગારી સળગી, પ્રાણ સ્ફુર્યો
ને વિશ્વનું નાટ્ય શરૂ થયું !

૨૩

આશામય પ્રભાત.

આશામય પ્રભાત ઉગ્યું અને ઉત્સાહની પાંખડીઓ ખીલી ઉઠી.

દિશાએ દિશાએ આનંદગીત ગુંજાવા લાગ્યાં. મેં જોયું તો સૌન્દર્યના ચરણમાં તરંગિત બનતા કો અમૃતમધુરા રસપ્રવાહમાં વિશ્વની વૃત્તિઓ વિલસવા માંડી.

૨૪

અટકાવશો ના !

મને કોઇ લતાના સુંદર ફૂલ થવું ગમે છે, અને કોઇ વિશાળ સાગરનાં મોજામાં સંતાકુકડી રમવાનું મન થાય છે.

મને કોઇ ચમકતા નયનની કીકી થવું ગમે છે અને કોઇ ઉમદા હૃદયમાં ધોધની માફક ઉભરાવું છે.

મને કોઇ નંદનવનના માળી થવું ગમે છે અને હૃદયમાં રસમય ચેતન રેલવવાની ઇચ્છા થાય છે.

માનવો ! અનંત યૌવનનાં અનાહત ગીતમાં જીવન ખતમ કરવાની ઉંડી ઇચ્છા છે.

મને કોઇ શાશ્વતસૌન્દર્યમાં ડુબકી મારતાં અટકાવશો ના !

૨૫

કાં ? જગાવું અલેખ ?

અહો ! તારી પાસે આવવામાં આડંબર કેવો? અને તારા સાનિધ્યમાં ભય શો ? તારા ચરણના શરણમાં અભિમાન શાં ? અને પ્રેમ ત્યાં શરમ કેવી ?

પ્રિયા ! આ મણિનાં મંડિલ અને જરીના જામા છોડી, ભભૂત લગાવી તારા સમીપ ખડો થયો છું.

કાં ? જગાવું અલેખ ?–જગાવું ?

૨૬

સ્નેહસામ્રાજ્ય.

મારી પાસે સુવર્ણના મુકુટ નથી અને સત્તાના સિંહાસન ઉપર બેસી જગતને ન્યાય આપવાનો હું ઢોંગ પણ કરતો નથી.

મારી મઢુલીમાં તો સ્નેહનાં સંગીત ગવાય છે ને જગતની સરળતાનું હસતે મુખે સ્વાગત થાય છે.

મારૂં સામ્રાજ્ય સ્નેહમય છે.

૨૭

અંબાયલું દય.

હું આજથી તારાં ગુણગાન કરવાં માંડી વાળું છું, તારા સૌન્દર્યસાગર સામે મારાં નેત્ર બંધ કરૂં છું.

તારા ઝળહળતા તેજમાં અને મનહર ગુણોમાં મારૂં હૃદય અંજાયું છે.

જ્યાં તારા અનંત ગુણોનાં ગાન ખુટવાનાં નથી અને સૌન્દર્યસાગરનું પાન કરતાં સંતોષ મળવાનો નથી, તો પછી સમજીનેજ મૌન ધારણ કરૂં અને નેત્ર મીંચુ તો શું ખોટું ?

૨૮

સાૈંદર્યઘેલો.

રજનિ !

પાડી દે તારા અંધારમય પડદા સૃષ્ટિના સાૈંદર્ય પર. એ સૌન્દર્યે તો મને ઘેલો બનાવી મૂક્યો.

હવે તો મારે જીગરની શૂન્યતાને આંસુથી ધોવી છે !

૨૯

સંસારના લોકોને !

સંસારના લોકો, સાંભળો :

જેણે જેણે એના સૌન્દર્યનું પાન કર્યું છે, તેઓ ઘેલા બન્યા છે.

જેમણે એ અનંતશક્તિનાં ગાન ગાયાં છે તેમણે પોતાની જાતને વિસારી મૂકી છે.

—ને જેને એની લગની લાગી છે તેણે તમારો સંસાર શુષ્ક માન્યો છે.

તમારે પણ આનંદની મસ્તીમાં ઘેલા બનવું હોય તો તેના શાશ્વતસૌન્દર્યનું પાન કરો.

પધારો માનવો, અમારા મસ્તોના અખાડામાં મહાલો.

30

અનાહતગાન.

સાંભળો, આ પર્વતનાં ઝરણાં,

તમારાં ગાન બંધ કરો !

— અને આ વનરાજ !

તારાં ગર્જન થોભાવી રાખ.

ચૂપ રહો, આ વિશ્વનાં સત્ત્વો,

અનંતનું અનાહતગાન સંભળાય છે !

—ઉ....ડાણમાં.

31

ભિક્ષાનું ખપ્પર.

અરેરે ! "અલખ" જગાવતી તું ક્યાંથી આવી ? આ ભિક્ષાનું ખપ્પર તેં મારે દ્વારે ક્યાંથી ધર્યું ?

અહા ! તારા જેવી યોગિનીનો સત્કાર કરવાને હું ગરીબની ઝુંપડીમાં, પ્રેમભક્તિની ભાવમય ભેટ સિવાય બીજું શું હાજર હોય ?

૩૨

તારી લીલા.

હિમાલયનાં ગગનચુંબી શિખરો અને મહા-સાગરનાં અનંત મોજાંઓ તારાં કદમો ચૂમવા તૈયાર છે.

તારા એકજ શબ્દમાં ધરતીકંપ અને વિજળીની શક્તિ છે. તારી ભ્રુકુટી ક્રોધમય થતાં જગત ઉપર પ્રલયમય જ્વાળામુખી ભભૂકી ઉઠે છે; તારા હાસ્યમાં વિશ્વની વસંત ખીલી ઉઠે છે.

મહાકાળિ !

તારી લીલા સમીપ માનવશક્તિનો તે શો પ્રભાવ ?

૩૩

ભાવ સમાધિ.

એ બંસરીના નાદમાં તો "હું" અને "તું" ના સૂર એકતા પામતા અને જગતનાં માનવો એનો મોહક અવાજ સાંભળી ધબકતા હૈયે સ્થિર બનતાં—સમાધિસ્થ થતાં.

૩૪

તારાં સ્મરણ.

તું દર્શન આપે છે ત્યારે હું અંજાઉં છું.

તું દૂર થાય છે અને હું મુંઝાઉં છું.

તારાં સ્મરણની મીઠાશથીજ આ દેહ ટકી રહ્યો છે !

૩૫

મારી મુંઝવણ.

અનુભવ આલેખાતો નથી અને આવેશમય ભાવનાઓ સમજાવાતી નથી.

આથીજ અંતરની વેદનાઓ અંતરમાં સમાવી તારા સામું હું ટગર ટગર જોયાં કરૂં છું !

૩૬

વિશ્વજનની.

જ્યાં જ્યાં નજર કરૂં છું ત્યાં ત્યાં તારી પ્રતિમા નિહાળું છું, જ્યાં જ્યાં જાઉં છું ત્યાં ત્યાં તારૂં સંગીત સાંભળુ છું.

વિશ્વજનની ! અખિલ વિશ્વ તારા પ્રાણમાંજ ધબકતું ભાસે છે !

૩૭

શા માટે ?

સત્તાને શરણે હું શા માટે જાઉં ?

લક્ષ્મીના હાસ્યથી હું શાને અંજાઉં ?

તારી કૃપામાં વિલસવું મૂકી મારે તે જગતની શા માટે ગુલામગિરી કરવી પડે ?

૩૮

આદેશનીજ જરૂર–

સત્તા, સૌન્દર્ય અને સુખને તો એક શબ્દ માત્રથી હું સરજાવી શકું, વિશ્વનાં વમળને એક ફુંક માત્રથી સ્તબ્ધ કરૂં !

પ્રિયા ! તારા આદેશનીજ જરૂર છે !

૩૯

શાને આમ ઘેલાં કહાડે છે ?

ભાવની ભેટમાં શરત કેવી ? સ્નેહના દાનમાં આશા કેવી ? કર્તવ્યદિશામાં કામના કેવી ? આપેલાનો બદલો શો ?

શાને આમ ઘેલાં કહાડે છે ?

૪૦

નાદાન !

નાદાન !

મને તું પાગલ ન સમજીશ કે ગઇગુજરી વાતો ભૂલી જઈ તારે ચરણે શિર ઝુકાવું !

તારા નાક ઉપર ટેક નાચે છે તો અમારી યે આંખમાં ખુમારીની સે'રો તસતસે છે !

રખે, તું મને ભોળો ધારી લેતી !

૪૧

ઘેલો પ્રવાસી.

નિરાશાના નાવમાં આશામય હલેસાં મારતો તે અનંત પ્રવાસી એકજ લક્ષ્ય તરફ ઉંડા આનંદે હુંકારી જતો હતો.

માનવો તેને જોઇને હસતા અને કહેતા કે "એ તો ઘેલો થયો છે !"

૪૨

સવિતા.

દૂ....ર વૃક્ષોની લીલી ઘટામાંથી એકાએક સ્વર્ણરંગી રજ ઉડવા લાગી,

પંખીઓએ આનંદગીત ગાવાં શરૂ કર્યાં,

ઝાકળઠંડા વાયુએ દિશાઓને ટાઢી પાડી.

જોતજોતામાં તો કિરણના ઓઘ સ્ફુર્યા, પુષ્પો ખીલ્યાં અને પ્રાચી દિશાએ પ્રકાશદ્વારા જગતને જાહેર કર્યું કે અરૂણારથવાળી માનવોની અનેરી આશા આવી પહોંચી છે !

૪૩

કૃપાવર્ષા.

મારા આશામય જીવનનાં ઝરણ નિરાશાના રણમાં સુકાતાં હતાં અને છેલ્લું રસબિન્દુ ઢળી જતું હતું એટલામાં તું આવી પહોંચી.

પ્રાણેશ્વરિ ! તારી કૃપાની વર્ષામાં મારો પ્રવાહ સચેતન બન્યો !

૪૪

જીંદગીનો ચરખો

મહબૂબ !

આ જીંદગીનો ચરખો દમબદમ તારી બંદગી પુકારી રહ્યો છે અને લિજ્જતના તાર અખંડ ઉકલ્યાં કરે છે.

અહો ! લિજ્જતના તાર અખંડ ઉકલ્યાં કરે છે!

૪૫

અંતિમ તૃપ્તિ.

આનંદ ! આનંદ !

મને સર્વસ્વ મળી ચૂકયું છે.

અલક્ષ્યનું ચિત્ર આજે હું મારા હૃદયમાં આલેખવા શક્તિમાન થયો છું.

ભગીરથ પ્રયત્નને અંતે આજે હું સ્વર્ગની ગંગાની માનવહૃદયની ભૂમિકા ઉપર ઢોળી શકયો છું.

મારા અતૃપ્ત આત્માને તૃપ્તિ મળી છે.

મને સર્વસ્વ મળી ચૂકયું છે !

૪૬

કુશળ કીમિયાગર.

કુશળ કીમિયાગર !

તેં તારા સૌન્દર્યબિન્દુથી મારી ગમગીનીને ગીતમાં ફેરવી નાખી છે અને જડહૃદયમાં રસ રેલાવ્યો છે.

અહો ! તારા કીમિયાએ જીગરની વેદના એક ક્ષણમાં સમાવી દીધી છે !

૪૭

પ્રણયપૂજન.

અગમ્ય પ્રકૃતિના વિલાસ અનંત ઉંડાણમાં વિલસ્યા છે અને ચેતનમય આત્માઓએ પાંખો ફફડાવી તેનાં ચરણ ચૂમ્યાં છે.

ચાલ, હૃદય ! આપણે પણ આપણી અંતઃ-ભાવનાઓને વિલસાવીએ અને આરંભીએ પુરૂષરૂપે પ્રિયા પ્રકૃતિનાં પ્રણયપૂજન !

૪૮

અદ્વિતીયા.

અંધારમય જીવનમાં આશામય કિરણ તું એકજ છે. હર્ષ–શોકની સીમાઓ ઉલ્લંઘતાં શાન્તિનું ધામ તુ એકજ છે. જ્ઞાનનો પ્રકાશ કે અજ્ઞાનનાં તિમિર તારા પ્રદેશમાં નથી.

જીવન અને મૃત્યુના ઝઘડા તારા પ્રદેશમાં ક્યાંથી હોય ?

મંગલમયિ ! તારા પ્રદેશમાં ભોક્તા–ભોજ્ય જેવું કાંઇજ નહિ હોય ?

૪૯

રસઐક્ય.

તું અનન્ત, હું સાન્ત. તું વિરાટ્, હું ક્ષુદ્ર.

જગત તારા સૌન્દર્યમાં અંજાય, હું જગતના સૌન્દર્ય માટે મરી ફીટું.

તું મોહક, હું મુગ્ધ. તું પરમ, હું પામર. તું દિવ્ય, હું પાર્થિવ.

તું અજ્ઞેય અને હું અજ્ઞાત.

પ્રિયા ! તુજ મુજનાં રસઐક્ય ક્યારે થશે?

૫૦

દિવ્ય અને પાર્થિવ.

જે દિવ્ય છે તે તો ચિરંતન છે. જે પાર્થિવ છે, તે ક્ષણિક છે.

દેવિ ! ચાહું તને આત્માથી કે દેહથી ?

દ્વૈતભાવમાં સ્નેહ નથી, અદ્વૈતમાં અભિન્નતા નથી.

અહો ! પ્રણય–પૂજન કોનાં કરૂં ?

૫૧

"હું" ને સમજવાનો પ્રયત્ન.

જગતની કલ્પના હું નથી કરી શકતો તો તારી કલ્પના કરનાર હું કોણ માત્ર ?

હું તો ફક્ત તારી કલ્પનાજન્ય "હું" ને સમજવાના પ્રયત્ન કરી ક્ષણે ક્ષણે તને અને જગતને મારામાં ભુલતો જાઉં છું.

૫૨

દૂર દૂર ઉડીએ.

ગગનવિહારિણિ !

ઈચ્છા હોય તો ગગનમાં ઉડીએ.

ભવસાગરનાં મોજાંથી દૂર દૂર ઉડીએ.

ભાવિની ભયંકરતાથી દૂર દૂર ઉડીએ.

ભૂતના ઉંડાણમાંથી દૂર દૂર ઉડીએ.

અનંતની ગહનતામાં દૂર દૂર ઉડીએ.

અવકાશના ઉંડાણમાં દૂર દૂર ઉડીએ.

૫૩

નજરાણું.

મહારાણિ !

તારા માટે શ્રીમંતો નજરાણું લાવ્યા છે-

પણ, હું તો ગરીબ છું.

આ પાત્રમાં હું મારૂં ધબકતું હૃદય લાવ્યો છું.

હૃદયદેવી ! હું ગરીબની એ નાનકડી ભેટ સ્વીકાર !

૫૪

થોભો, યમરાજ !

થોભો, યમરાજ !

જગતના સૌન્દર્યની ઝાંખી ક્ષણભર કરી લેવા દ્યો. વિશ્વની મનહરતાને ક્ષણભર મળી લેવા દ્યો ! અમારી આશાને ક્ષણભર ચૂમી લેવા દ્યો !

૫૫

તારૂં આગમન.

તને બહુ બહુ પ્રશ્નો પૂછવાના હતા.

તારા વિના તો કંઈ કંઈ મુંઝવણો થતી હતી.

ડગલે ને પગલે તારી વાટ જોવાતી, ઘડીએ ઘડીએ તારા આવવાની અટકળો બંધાતી.

કલ્પના અને આતુરતા ઉભરાતાં, કુતૂહલને અનેક કારણો મળતાં અને ગુપચુપ વાતો ચાલતી.

–અને તું આવી !

૫૬

છૂટેલો સંબંધ.

મેં બોલાવી ત્યારે તને ફુરસદ ન હતી.

હવે મને ફુરસદ નથી.

ફાવે તો મધમાખી બની પુષ્પોમાં ભટક. પતંગીયું બની વેલીએ વેલીએ ભમ્યાં કર, કે તારા ભક્તોનાં તલસતાં હૃદયને ચૂમ.

મારી સાથેનો તારો સંબંધ આજથી તૂટે છે!

૫૭

મારો શો ગુન્હો?

મહત્તાનાં કોટડાં તો તું ચણતી હતી અને કીર્તિનો મુકુટ તો તારે પહેરવો હતો, તેમાં મારો શો ગુન્હો ?

૫૮

ખોટી બીક.

જાઓ, ચાલ્યા જાઓ !

અમને ફિકરનાં ભૂત વળગાડશો નહિ, ચિંતાના નામથી ચમકામશો નહિ, "આમ થશે" અને "તેમ થશે" કહી ભડકાવશો નહિ.

અમને તમારી વાતોની પરવા નથી !

૫૯

ફકીર.

જાઓ, માનવો ! સંસારને કિનારે શાંતિની ઝુંપડી બાંધો અને આંગણામાં આશાના છોડ વાવી પ્રયત્નનાં પાણી સીંચો.

તમારે તો ફૂલ અને ફળની જરૂરીઆતો છે.

અમે તો જીવનની ચિતામાં આશાઓને હોમી દીધી છે અને ફિકર માત્રની ફાકી કરતાં ફકીર બન્યા છીએ.

૬૦

રસેશ્વરી.

રસેશ્વરિ !

તારાં ચરણ સેવી હું રસસિદ્ધ બન્યો છું, તો પછી, માનવોએ માની લીધેલા વૈભવો માટે શાને તલસું ?

મારીજ પાસે સર્વસ્વ છે.

તારી રસવિદ્યાના પ્રતાપે ધારૂં તો માનવની તલસતી કલ્પનાનાં અનેક સ્વર્ગને એક ક્ષણમાં ઉત્પાદી શકું અને જગતને મારા એકજ શબ્દથી આંજી નાખું. માનવોએ માની લીધેલા વૈભવોને મારે શું કરવા છે? મારા જીવનને તો તારીજ ભવ્યતામાં સમાવવું છે: તારીજ દિવ્યતામાં અનંત આનંદ અનુભવવો છે. દેવિ ! મારે તો જગતના જાદુગર નથી બનવું તે નથીજ બનવું.

બોલ, શું કહેવું છે ?

૬૧

શું વિમાસે છે. બાપુ ?

આ કીર્તિપ્રાસાદો તો તૂટવા માંડયા અને રસસરિતાઓ તો સુકાઇ ચાલી.

અહો, ઘેલા માનવ ?

આમ શૂન્ય દૃષ્ટિએ તું ટગર ટગર શું જોયાં કરે છે? કાળની પોથીમાં કર્મના અંક ભુંસાશે, ભવની ભવ્યતામાં સ્મશાનની શાન્તિ પ્રસરશે.

શું જુએ છે માનવ ?

–ભવિષ્યનાં ભયાનક વાદળોમાં આશામય ચમકારા "હુતા ન હુતા" થશે, પ્રલયનો વાયુ પુંકાશે અને એક ક્ષણમાંજ સૃષ્ટિનું સૌન્દર્ય એ ઝઘરેલમાં તણાઇ જશે!

આમ બા'વરો બની શું વિમાસે છે, બાપુ ?

૬૨

રસમૂર્તિ.

જેની આંખોમાં ચાંદા અને સૂરજનાં તેજ છે,
જેની કલામાં વિદ્યા અને અવિદ્યાનાં બીજ છે,
જેનાં ઝાંઝરમાં જીવન અને મરણના પડકાર છે,
છતાં જેના હૈયામાંથી અમૃત અને ઉષાનાં ઉભરાણુ ઉભરાય છે તેજ મારી "રસમૂર્તિ" છે.

૬૩

આધીન જગત

વનવનનાં તરૂવરો ઝુકી ઝુકી તેનું સ્વાગત કરતાં હતાં. સ્વરની મીઠાશમાં પ્રાણ પાથરતાં પ્રેમી પંખીઓ આતુરતાથી તેનું ગાન કરતાં હતાં.

સુરભિભર પવન પણ સુસવાટ કરતો તેને ચરણે વહેતો હતો.

મને તો એમજ લાગ્યું કે એણે તો જગત પર જાદુજ કર્યું છે. નહિ તો સૃષ્ટિનાં સત્ત્વો એને આધીન કયાંથી ?

૬૪

મારા આનંદનો અવધિ.

ઓકળીઓ પડતાં આભલાંમાં તારૂં તેજ ઉભરાતું હતું,

સરોવરના સુંદર પટ પર તારી કૃપા પથરાતી હતી,

વનવનની કુંજગલીઓએ તારૂં અમૃત ઝીલ્યું હતું,

–અને સાગરરાજનાં સહસ્રાવધિ મોજાંએ તારાં ચરણ ચૂમ્યાં હતાં.

મેં તો ફક્ત ચકિત નયને તારા સૌન્દર્યનું પાન કરતાં, ભવનું ભાન ભૂલી જવામાં, મારા આનંદનો અવધિ માન્યો હતો.

૬૫

નવીનતાનો અભાવ.

બહુ બહુ જોયું:–

તમે ખેડેલાં ખેતરો જોયાં. તમારી ઉછેરેલી વાડીઓ નિહાળી. તમારા યત્ને ઉભી થએલી વૈભવમય વિશાળતા અનુભવી. વિજયને વરતી તમારી મહત્વાકાંક્ષાઓના કીર્તિસ્થંભ પણ ઝળહળતા જોયા.

—અને તમારી આશાઓને નિરાશાની છાબમાં ભરી મહાકાળને અનંતની પૂજા કરતો ભાળ્યો.

હવે મારે મન કશુંય નવીન નથી.

૬૬

હું તો પામર છું.

વિશ્વના જબર પ્રવાહમાં ખડકની પેરે અડગ ઉભો છું.

સુખ અને દુઃખ મેં સરખાં ગણ્યાં છે.
આશા અને નિરાશામાં ફસાયો નથી.
હર્ષ અને શોકની પરવા નથી કરી.

લક્ષ્મીથી હું નથી અંજાયો, કે નથી દારિદ્રયથી મુંઝાયો. સંકટ સમયે પણ કોઇની સામે દીન બની મેં પ્રાર્થના નથી કરી. જીવનમાં મેં એકનિષ્ઠાથી ધાર્યુંજ કર્યું છે.

મહારાજ્ઞિ,
એ બધો તારીજ હુંફનો કૃપામય પ્રતાપ!
—બાકી, હું તો પામર છું.

૬૭

કલામૂર્તિમાં પ્રાણપ્રતિષ્ઠા.

કલાની જડમૂર્તિ મોહકરૂપે વિશ્વમાં વિરાજી રહી હતી.

તેનાં અંગેઅંગમાંથી સૌન્દર્ય ઝરતું હતું પણ હૃદય ધબકતું ન હતું.

એક રસયોગીએ મીટ માંડી તેના સામું જોયાંજ કર્યું-ટગર ટગર જોયાંજ કર્યું !

અરે ! એ સૌન્દર્યમૂર્તિમાં સર્વસ્વ હતું-હૃદય ન હતું.

દર્દભર્યા હૃદયે એ રસયોગી કલામૂર્તિને નિહાળતો એકજ ક્ષણમાં સ્થંભી ગયો-સમાધિસ્થ થયો.

એ કલામૂર્તિનાં જડ પરમાણુઓ રસયોગીના પ્રાણ-સ્પંદનથી હાલી અને ડોલી ઉઠયાં.

ધીમે ધીમે મૂર્તિના અણુએ અણુમાંથી રસ નીતરવા લાગ્યો-પ્રાણ સ્ફુરવા માંડયો-રોમ રોમ ખડાં થયાં !

રસયોગીએ પ્રાણપ્રતિષ્ઠા પૂરી કરી. "કલામૂર્તિ" "કવિતા" બની ! જડમૂર્તિમાં જીવન ફફડયું !

"ફના કરવું: ફના થાવું: ફનામાં શાહ સમાઈ છે,
મરીને જીવવાનો મંત્ર દિલબરની દુહાઈ છે !" -મણિભાઈ.

× × ×

બિસ્મિલ્લાહ ! ખતમ થઈ જા : જિકર કર ના : જિગર, ગમ ખા !
હૃદય નાદાન પ્રેમીલા ! દિગમ્બર રાખ ચોળી થા ! -કલાપી.

